1. छन्दःशास्त्रम् - भूमिका
Introduction to Sanskrit Prosody

Sanskrit prosody or Chandas refers to one of the six Vedāṅgās, or limbs of Vedic studies. It is the study of poetic metres and verse in Sanskrit.
Almost all Sanskrit poetry is based on following a certain meter, or arrangement of syllables. The Chandas or the metre is an essential element of versified poetry. Rigorous description of the form of the poems helps to preserve their shape over time. This description evolved into the formal study of meter. Both meter and the study of meter are called chandas.
A poetical stanza or verse in Sanskrit is called *padya*. Generally a *padya* or verse contains four *pādas* or quarters or metrical lines. Sanskrit verses are classified into groups and sub-groups according to:

a. The number of syllables or syllabic instants they contain in each quarter

b. The position or placement of short or long syllables within the verse

Such groups and sub-groups are called *chandas*

2. गुरुलक्षणम्
Identifying a Guru

- अनुस्वारेण सहितो वर्णः – अं, कं, खं, गं…
- विसर्गान्तः – अः, कः,..
- दीर्घः – आ, ई, ऊ,…
- संयुक्तपदः – ष्ण, क्त, ...
- पद्यस्य चरणान्ते स्थितो लघुः

- Vowel or consonant followed by anusvāra - aṃ, kaṃ, khaṃ, gaṃ, etc
- Vowel or consonant followed by Visarga - aḥ, kaḥ, etc
- The vowels ā, ī, ū, etc… are long. Whenever any of these is used in a verse separately or with one or more consonants, it will be considered as long. Eg: kā, kī, etc are long syllables
- A conjunct consonant – ṣṇa, kta, etc
- At the end of a quarter a short syllable can be considered as long.

3. लघुलक्षणम्
Identifying a Laghu

- एकमात्रिकः
- ह्रस्वः – अ, इ, उ,..

- Laghu consists of a single syllabic instant (1 mātrā).
- The vowels a, i, u, ṛ, lṛ are short. Whenever any of these is used in a verse separately or with one or more consonants it will be considered as a short syllable. Eg: ka, ki, etc.

4. छन्दोविभागाः
Classification of Chandas

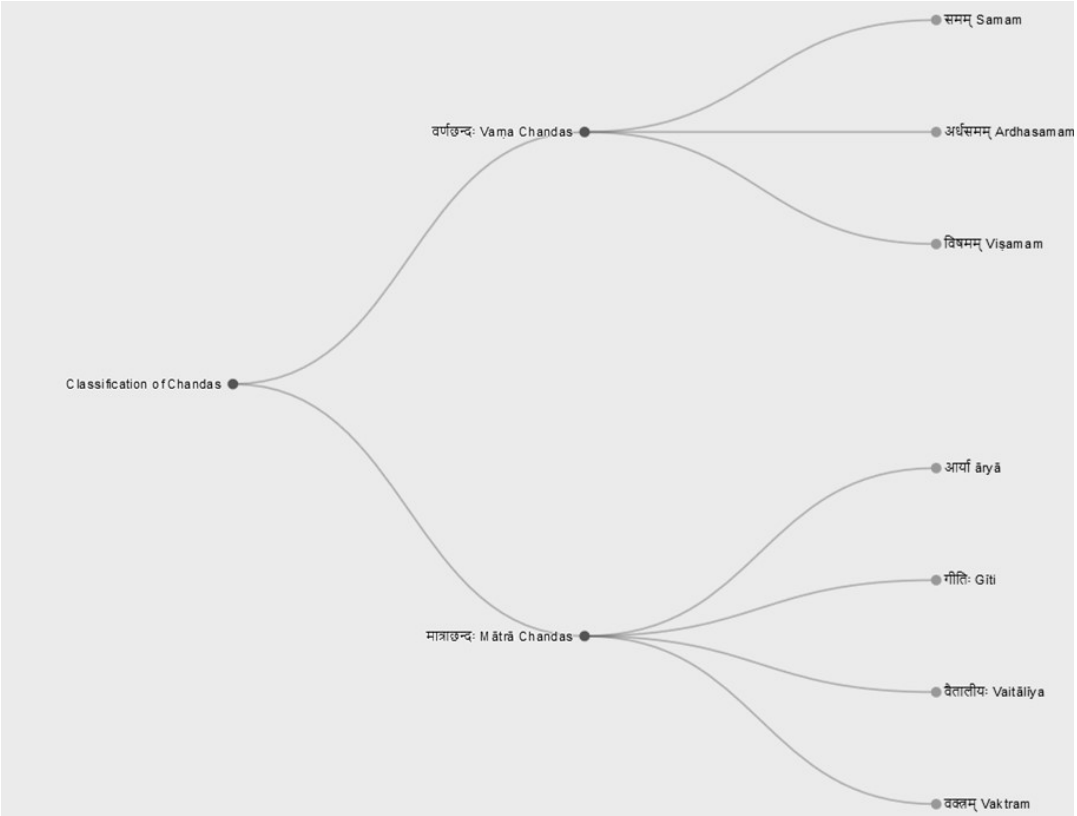

4.1. वर्णछन्दः
Varṇa Chandas or Metres regulated by syllables

त्रयाणां वर्णानां समूहो गणशब्देन व्यपदिष्यते ।

अष्टगणाः - यमताराजभानसलगौ

अष्टगणानां लक्षणम् -

आदिमध्यावसानेषु भजसा यान्ति गौरवम् ।
यरता लाघवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ।

Gaṇa in Varṇa Chandas:

Group of three syllables is called Gaṇa or syllabic feet. 8 Gaṇas are used by Sanskrit prosodians.

Sl. No.	गणनाम Name of Gaṇa	Symbol	Example
1	मगण	ऽऽऽ	धी श्री स्त्री dhī śrī strī

2	यगण	।ऽऽ	व रा सा va rā sā
3	रगण	ऽ।ऽ	का गु हा kā gu hā
4	सगण	॥ऽ	व सु धा va su dhā
5	तगण	ऽऽ।	सा ते क्व sā te kva
6	जगण	।ऽ।	क दा स ka dā sa
7	भगण	ऽ॥	किं व द kiṃ va da
8	नगण	॥।	न ह स na ha sa
9	ल	।	गृ gṛ
10	ग	ऽ	घ gha

4.1.i. समवृत्तम्
Sama-vṛttas - Even metres

यस्य पद्यस्य चत्वारः अङ्घ्रयः पादाः तुल्येन समानेन लक्षणेन लक्षिता युक्ताः सन्ति तद् वृत्तं समं ।

यथा – उपेन्द्रव्रज्रा – सर्वेऽपि पादाः एकादशवर्णात्मकाः समानलक्षणभाजश्च भवन्ति |

समवृत्तभेदाः -

एकाक्षरात् पादात् आरभ्य एकाक्षरवर्धितैः एकेन-एकेन अक्षरेण वर्धितैः पादैः यावत् षड्विंशति संख्याकं प्रति गतं गमनं भवति, तावत् पृथक् भिन्नं छन्दो भवेत् ।

Verses in which the quarters contain an equal number of syllables are called Samavṛtta.

Anuṣṭup, indravajrā, etc are examples of this type.

This type is divided into 26 vṛttas according to the number of syllables in each of the four quarters. This number varies from one to twenty six. Each of these types has specific name.

4.1.i.I. उक्ता
Uktā

श्री

गुः श्रीः - एकाक्षरपादायाम् उक्तायां गुर्वेकश्चेत्पादः तदा श्री नाम वृत्तं भवति |

śrīḥ

When each quarter of a verse contains only one long syllable then the metre is called śrīḥ.

उदाहरणम् Example:

गु गु गु गु
ऽ ऽ ऽ ऽ
वि ष्णुं व न्दे

4.1.i.II. अत्युक्ता
Atyuktā

स्त्री

गौ स्त्री = द्वौ गुरौ यदि पादे भवतः तदा स्त्री नाम वृत्तं भवति

Strī

When each quarter of a verse contains two long syllables then the metre is called Strī.

उदाहरणम् Example:

गु गु गु गु गु गु गु गु
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
गोप स्त्रीभिः कृष्णो रेमे

4.1.i.III. मध्या
Madhyā

This metre contains 3 syllables in each quarter. It consists of 2 types:

i. नारी Nārī

मो नारी – यदि पादे मगणश्चेत् तदा नारी नाम वृत्तं भवति

When each quarter of a verse contains three long syllables then the metre is called Nārī.

म म म म
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
गोपानां नारीभिः। श्लिष्टोऽव्यात् कृष्णो वः ॥

ii. मृगी Mṛgī

रो मृगी - यदि पादे रगणश्चेत् तदा मगी नाम वृत्तं भवति

When three syllables of one *ra* group form each quarter then the metre is called Mṛgī.

In each quarter the first and third syllables are long and the second is short.

र र र र
ऽ|ऽ ऽ|ऽ ऽ|ऽ ऽ|ऽ
सा मृगी लोचना | राधिका श्रीपतेः ||

4.1.i.IV. प्रतिष्ठा
Pratiṣṭā - Metre with 4 syllables in each quarter

कन्या

कन्या - पादश्चतुर्गुरुः चेत् कन्या नाम वृत्तं भवति ।

Kanyā

When four long syllables arranged as one *ga* syllable and one *ma* group form each pāda, then the metre is called *Kanyā*.

उदाहरणम् Example:

म गु म गु म गु म गु
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽऽ ऽऽ ऽ ऽ ऽऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
भास्वत्कन्या सैका धन्या | यस्याः कूले कृष्णो अखेलत् ॥

4.1.i.V. सुप्रतिष्ठा
Supratiṣṭā - Metre with 5 syllables in each quarter.

पङ्क्तिः

म्गौ गिति पङ्क्तिः – यदि पादे भगण गुरू पुनर्गुरुश्चेत्तर्हि पङ्क्तिः नाम वृत्तं भवति |

Paṅkti

This metre has five syllables of one *bha* group and two *ga* groups in each quarter.

So, here, the 1st, 4th and 5th syllables of each quarter are long and 2nd and 3rd are short.

ऽ ।। ऽऽ ऽ ।। ऽऽ ऽ।।ऽऽ ऽ। ।ऽऽ
कृष्णसनाथा तर्णकपंक्तिः । यामुनकच्छे चारु चचार ॥

4.1.i.VI. गायत्री
Gāyatrī

सर्वेषु पादेषु पादान्ते यतिः ।

This metre contains 6 syllables in each quarter. There is a pause at the end of each quarter (after the 6th syllable).
It is of 4 types:

i. तनुमध्या Tanumadhyā

त्यौ स्तस्तनुमध्या - तगण-यगणौ यदि पादे भवतस्तदा तनुमध्या नाम वृत्तं भवति ।

This metre contains six syllables of one *ta* group and one *ya* group in each quarter.

So, here the 1st, 2nd, 5th and 6th syllables of each quarter are long and the 3rd and the 4th short.

त य त य त य त य
ऽऽ।।ऽऽ ऽऽ ।।ऽ ऽ ऽऽ।।ऽऽ ऽऽ।।ऽऽ
तेन प्रविभक्ता कामं वयसा सा । येन प्रविलासं धत्ते तनुमध्या ॥

ii. शशिवदना śaśivadanā

यदि पादे नगण-यगणौ भवतस्तदा शशिवदना नाम वृत्तं भवति ।

This metre contains 6 syllables of one *na* group and one *ya* group in each quarter.

So, here the 1st, 2nd, 3rd and 4th syllables of each quarter are short and the last two long.

न य न य
| |||ऽऽ ||||ऽऽ
शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् ।
अधरसुधोमिं मधुरिपुरैच्छत् ॥

iii. विद्युल्लेखा Vidyullekhā

यदि पादे मगणौ स्तस्तदा विद्युल्लेखा नाम वृत्तं भवति ।

This metre has 6 syllables made up of two *ma* groups in each quarter.

So, here all the six syllables of each quarter are long. There should be a pause after the 3rd and the last syllables of each quarter.

म म म म
ऽऽऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽ
गोपस्त्रीणां मुख्या । विद्युल्लेखा रूपा ॥

कालिन्दी तीरे सा । रेमे श्रीकृष्णेन ॥

iv. वसुमती Vasumatī

तगण-सगणौ चेत् पादः तदा वसुमती नाम वृत्तम् ।

This metre has 6 syllables of one *ta* group and one *sa* group in each quarter.

त स त स
ऽ ऽ ।। । ऽ ऽऽ ।। । ऽ
राजीवनयना, नूनं वसुमती ।
रामा भवति सा नूनं वसुमती ॥

4.1.i.VII. उष्णिक्
Uṣṇik - Metre with 7 syllables in each quarter.

मदलेखा

मगण सगण गुरुभिः मदलेखा नाम वृत्तं भवति ।

Madalekhā

This metre has seven syllables of one *ma* group, one *sa* group and one *ga* group in each quarter.

So here the 4th and 5th syllables of each quarter are short and the others long.

There should be a pause after the 3rd and the last syllables of each quarter.

त स त स
ऽ ऽ ऽ। । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ।। ऽ ऽ
रङ्गे बाहुविरुग्णात्, दन्तीन्द्रान्मदलेखा ॥
लग्नाभून्मुरशत्रौ कस्तूरी रसचर्चा ॥

4.1.i.VIII. अनुष्टुप्
Anuṣṭup

This category refers to metres with eight syllables. This is the most widely used metre in Sanskrit language. This metre allows great freedom in use of long and short syllables. However, in its usual form, the fifth syllable of each quarter should be short, the sixth long and the seventh alternatively long and short. There being no fixed rule for the other syllables. It is of 6 types:

i. चित्रपदा Citrapadā

भगणौ गुरू च यत्र पादे सा चित्रपदा भवति ।

This metre has 8 syllables of two *bha* and two *ga* groups in each quarter. So here the 1st, 4th, 7th and 8th syllables of each quarter are long and the others short.

भ भ गु गु भ भ गु गु
ऽ । ।ऽ ।।ऽ ऽ ऽ।। ऽ ।।ऽ ऽ
यस्य मुखे प्रियवाणी, चेतसि सज्जनता च ।
चित्रपदाऽपि च लक्ष्मीः तं पुरुषं न जहाति ॥

2. विद्युन्माला Vidyunmālā

यदि पादे मगणौ द्वौ गुरू च भवतस्तदा विद्युन्माला नाम वृत्तं चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिः ।

This metre has 8 syllables of two *ma* and two *ga* groups in each quarter. So, here all the syllables of each quarter are long

भ भ गु गु भ भ गु गु
ऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
मौनं ध्यानं भूमौ शय्या, गुर्वी तस्याः कामावस्था ।
मेघोत्सङ्गे नृत्तासङ्गा, यस्मिन्काले विद्युन्माला ॥

3. माणवकम् Māṇavakam

भाद् गणात् तगण लघुगुरवो यदि तदा माणवकम्

This is an eight-syllabled metre containing syllables of one *Bha* group, one *ta* group, one *la* group and one *ga* group in each quarter.

So here the 1st, 4th, 5th and 8th syllables of each quarter are long and the others short. There should be a pause after the 4th and the last syllables of each quarter.

भ त ल गु भ त ल गु
ऽ।।ऽ ऽ।।ऽ ऽ।।ऽ ऽ।।ऽ
माणवकाक्रीडितकं यः कुरुते वृद्धवयाः ।
हास्यमसौ याति जने, भिक्षुरिव स्त्रीचपलः ॥

4. हंसरुतम् Hamsarutam

मगण-नगणौ गुरू च द्वौ

This eight-syllabled metre contains one *ma* group, one *na* group and two *ga* groups.

म न गु गु म न गु गु
ऽ ऽ ऽ । । । ऽ ऽ ऽ ऽऽ । । । ऽऽ
अभ्यागामिशशिलक्ष्मी, मञ्जीरक्वणिततुल्यम् ।
तीरे राजति नदीनां, रम्यं हंसरुतमेतत् ॥

5. समानिका Samānikā

यदि पादे रगण-जगणौ गुरु-लघू च भवन्ति तदा समानिका नाम वृत्तं भवति ।

समानी एव समानिका

This metre has eight syllables of one *ga* group, one *la* group, one *ra* group

and one *ja* group in each quarter.

So here the 1st, 3rd, 5th and 7th syllables of each quarter are long and the others short. There should be a pause after the 4th and the 8th syllables of each quarter.

र ज गु ल र ज गु ल
ऽ। ऽ। ऽ।ऽ। ऽ। ऽ।ऽ।ऽ।
यस्य कृष्ण पादपद्मम् अस्ति हृत्तडागसद्म ।
धीः समानिका परेण, नोचिताऽत्र मत्सरेण ॥

6. प्रमाणिका Pramāṇikā

जगण-रगणौ लघुगुरू च प्रमाणिका ।

प्रमाणी एव प्रमाणिका

This metre has 8 syllables of one *ja* group, one *ra* group, one *la* group and one *ga* group in each quarter.

So here the 1st, 3rd, 5th and 7th syllables of each quarter are short and the others long. Places of pause are like Samanika.

ज र ल गु ज र ल गु
।ऽ ।ऽ।ऽ।ऽ ।ऽ ।ऽ।ऽ।ऽ
लघु श्रुतं मदोद्धतं, गुरु श्रमाय केवलम् ।
न यत्परोपकारकृद्, वृथैव तत्प्रमाण्यपि ॥

4.1.i.IX. बृहती
Bṛhatī

This metre contains 9 syllables in each quarter. It is of 2 types:

1. हलमुखी Halamukhī

रगणानन्तरं नगण-सगणौ चेत् हलमुखी नाम वृत्तं भवति ।

त्रिभिः षड्भिः यतिः ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ra, ga, sa. There is a pause after 3rd and 9th syllable in each quarter.

र	न	स	र	न	स
ऽ।ऽ।।।।।ऽ			ऽ।ऽ।।।।।ऽ		

गण्डयोरतिशयकृशं, यन्मुखं प्रकटदशनम् ।
आयतं कलहनिरतां, तां स्त्रियं त्यज हलमुखीम् ॥

2. भुजगशिशुभृता bhujagaśiśubhṛtā

द्वाभ्यां नगणाभ्याम् एकेन मगणेन च भुजगशिशुभृता नाम वृत्तं भवति

सप्तभिः द्वाभ्यां च यतिः ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, na, ma. There is a pause after 7th and 9th syllable of each quarter

न	न	म	न	न	म
।।।।।।ऽऽऽ			।।।।।।ऽऽऽ		

इयमधिकतरं रम्या, विकचकुवलय श्यामा ।
रमयति हृदयं यूनां, भुजगशिशुभृता नारी ॥

4.1.i.X. पङ्क्तिः
Paṅkti

This metre contains 10 syllables in each quarter. It consists of 7 types:

1. शुद्धविराट् śuddhavirāṭ

मगण-सगणौ जगण-गुरू च तत् शुद्धविराट् वृत्तम् ।

पादान्ते यतिः

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ma, sa, ja, ga. There is a pause at the end of each quarter.

म स ज गु म स ज गु

ऽऽ ऽ।। ऽ।ऽ।ऽ ऽऽ ऽ। ।ऽ।ऽ।ऽ

विश्वं तिष्ठति कुक्षिकोटरे, वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा ।

अस्मद्वंशपितामहो गुरुः, ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु नः ॥

2. पणवनामकम् paṇavanāmakam

मगण-नगणौ जगण-गुरू च तत् पणवनामकम् नाम वृत्तम् ।

पञ्चभिः पञ्चभिः यतिः

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ma, na, ja, ga. There is a pause after 5th and last syllable of each quarter.

म न ज गु म न ज गु

ऽऽ ऽ।।।।ऽ।ऽ ऽऽ ऽ ।।।।ऽ।ऽ

भक्ता ये शरणमुपागताः, तेषां नो चिकुरमपि प्रभुः ।

छेत्तु कोऽपि जगति हे शिवे ! तेऽयं कीर्तिर्पणवनिःस्वनः ॥

3. मयूरसारिणी mayūrasāriṇī

रगण-जगण-रगण-गुरुभिः मयूरसारिणि स्यात्

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ra, ja, ra, ga. There is a pause after 1st and last syllable of each quarter.

र ज र गु र ज र गु

ऽ ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽऽ ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽऽ

या वनान्तराण्युपैतिरन्तुं, या भुजङ्गभोगमुक्तचित्ता ।

या द्रुतं प्रयाति सन्नतां सा, तां मयूरसारिणीं विजह्यात् ॥

4. रुक्मवती Rukmavatī

भगण-मगण-सगणैः गुरुणा च रुक्मवती नाम वृत्तं भवति । चम्पकमाला इति अन्यनाम । पादान्ते यतिः

This metre contains one *bha* group, one *ma* group, one *sa* group and one *ga* group in each quarter. So, the 2nd, 3rd, 7th and 8th syllables of each quarter are short and the others long. There should be a pause after the 5th and the last syllables of each quarter.

भ म न गु भ म न गु

ऽ।।ऽऽ ऽ।।ऽऽ ऽ।।ऽऽऽ।।ऽऽ

भग्नमसत्यैः कायसहस्त्रैः, मोहमयी गुर्वी तव माया ।

स्वप्नविलासा योगवियोगा रुक्मवती हा कस्य कृते श्रीः ॥

5. मत्ता Mattā

म-भ-स-गण-गुरुयुता मत्ता नामवृत्तं भवति । चतुर्भिः षड्भिः च यतिः ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ma, bha, sa, ga. So, here the 5th, 6th, 7th and 8th syllables of each quarter are short and the others long. There is a pause after 4th and last syllable of each quarter.

म भ स गु म भ स गु
ऽऽ ऽऽ ।। ।।ऽऽ ऽऽ ऽऽ।।।।ऽऽ
पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली, कालिन्दीये तटवनकुञ्जे ।
उद्व्यन्तीर्व्रजजनरामाः, कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥

6. मनोरमा Manoramā

न-र-ज-गणैः गुरुभिश्च मनोरमा नाम वृत्तं भवति । पादान्ते यतिः ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, ra, ja, ga. So, here the 4th, 6th, 8th and 10th syllables of each quarter are long and the others short. There is a pause at the end of each quarter.

न र ज गु न र ज गु
।।।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ ।।। ऽ।ऽ ।ऽ।ऽ
तरणिजातटे विहारिणी, व्रजविलासिनी विलासतः ।
मुररिपोस्तनुः पुनातु वः, सुकृतशालिनां मनोरमा ॥

7. उपस्थिता Upasthitā

त-ज-जगण-गुरुभिः उपस्थिता नाम वृत्तं भवति । पादान्ते यतिः । द्वाभ्या, अष्टभिश्च इति एके ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ta, ja, ja, ga. There is a pause after 2nd and last syllable of each quarter.

त ज ज गु त ज ज गु
ऽऽ।।ऽ।।ऽ।ऽ ऽऽ ।।ऽ ।।ऽ।ऽ
एषा जगदेकमनोहरा, कन्या कनकोज्ज्वलदीधितिः ।
लक्ष्मीरिव दानवसूदनं, पुण्यैर्नरनाथमुपस्थिता ॥

4.1.i.XI. त्रिष्टुप्
Triṣṭup

This metre contains 11 syllables in each quarter. It consists of 16 types:

1. इन्द्रवज्रा Indravajrā

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः॥

द्वौ तगणौ ततो जगणगुरु पुनरेको गुरुश्चेत् सा इन्द्रवज्रा नाम

Each quarter of this meter contains 11 syllables. Here, the 1st, 2nd, 4th, 5th, 8th, 10th and 11th syllables of each quarter are long and the others short. There should be a pause after the 5th and last syllables of each quarter.

Example:
लोकाभिरामं रणरङ्गधीरं
राजीवनेत्रं रघुवंशनाथम् ।
कारुण्यरूपं करुणाकरं तं
श्रीरामचन्द्रं शरणं प्रपद्ये ॥

2. उपेन्द्रवज्रा Upendravajrā

उपेन्द्रवज्रा जतजातस्ततो गौ॥

जगण-तगण-जगणाः स्युः, ततो द्वौ च गुरु स्याताम्, तदा उपेन्द्रवज्रा नाम छन्द उच्यते।

This metre is similar to the previous one, indravajrā. The difference between two is that in it first syllable of each quarter is short, whereas it is long in indravajrā. The places of pause are also same in both.

Example
मुकुन्द मूर्ध्ना प्रणिपत्य याचे
भवन्तमेकान्तमियन्तमर्थम् ।
अविस्मृतिस्त्वच्चरणारविन्दे
भवे भवे मेऽस्तु भवत्प्रसादात् ॥

3. उपजातिः Upajāti

एकः पादः इन्द्रवज्राया एकादिर्वोपेन्द्रवज्रायाः ता "उपजातयो" नाम मताः।

एताश्चतुरक्षरप्रस्तारवत्प्रस्तारे आद्यन्तयोर्भेदयोः केवलेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोस्त्यागात् चतुर्दश भेदा भवन्ति। तथाहि-

1. इ इ इ इ (इन्द्रवज्रा)
2. उ इ इ इ (कीर्त्तिः) १
3. इ उ इ इ (वाणी) २
4. उ उ इ इ (माला) ३

5. इ इ उ इ (शाला) ४
6. इ इ उ इ (हंसी) ५
7. इ उ उ इ (माया) ६
8. उ उ उ इ (जाया) ७
9. इ इ इ उ (बाला) ८
10. उ इ इ उ (आर्द्रा) ९
11. इ उ इ उ (भद्रा) १०
12. उ उ इ उ (रामा) ११
13. इ इ उ उ १२
14. उ इ उ उ (ऋद्धिः) १३
15. इ उ उ उ (बुद्धिः) १४
16. उ उ उ उ (उपेन्द्रवज्रा)

उक्तञ्च वृद्धैः-

एकत्र पादे चरणद्वये वापादत्रये वान्यतरः स्थितश्चेत्।
तयोरिहान्यत्र तथोहनीयाश्चतुर्दशोक्ता उपजातिभेदाः॥इति॥

उदाहरणं यथा वा-

(इ०) काचिन्मुरारेर्वदनारविन्दं
(उ०) संक्रान्तमालोक्य जले निवोढा।
(इ०) व्यक्तं सलज्जा परिचुम्बितुं तत्॥
(उ०) तदर्थमेवाम्भसि निर्ममज्ज॥(अच्युतचरिते)

इत्येवमस्याश्चतुर्दश भेदाः प्रायो महाकव्येषु सन्तो ज्ञेयाः॥

This is a mixed metre and usually takes the form of a combination of indravajrā and upendravajrā. The places of pause are same as in the other two. The different combinations of the two metres give rise to 14 types of Upajati metre.

4. सुमुखी Sumukhī

आदौ नगणः, ततो जगणौ, तत एको लघुः,एको गुरुः स्यात्, सा "सुमुखी" इत्युच्यते। पञ्चभिः षड्भिश्च यतिरिति सम्प्रदायः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na. two ja groups, la and ga. So here the 5th, 8th and 11th syllables of each quarter are long and others short. There is a pause after 5th and last syllable of each quarter.

Example:

तरणिसुतातटकुञ्जगृहे
वदनविधुस्मितदीधितिभिः ।
तिमिरमुदस्य मुखं सुमुखी
हरिमवलोक्य चुचुम्ब चिरम् ॥

5. दोधकवृत्तम् Dodhakavṛttam

भगणत्रयात् ऊर्ध्वे द्वौ गुरु स्यातां चेत् इदं "दोधकवृत्तम्" नाम भवति। पादन्ते यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - 3 bha groups and 2 ga groups. So, here the 1st, 4th, 7th, 10th and 11th syllables of each quarter are long and the others short. There is a pause after 6th and last syllable of each quarter.

दोधकमर्थविरोधकमुग्रम्
स्त्रीचपलं युधि कातरचितम् ।
स्वार्थपरं मतिहीनममात्यं
मुञ्चति यः नृपतिः स सुखी स्यात् ॥

6. शालिनी śālinī

मगणः तगणश्च, तगणः गुरुश्च, पुनरप्येको गुरुः अर्थात् म-त-तानामुत्तरं गुरुद्वयञ्चेत् तदा "शालिनी" नाम छन्द उक्तम्। चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिरिति शेषः।

This metre has eleven syllables in each quarter. Here except the sixth and ninth syllables of each quarter, all other syllables are long. There should be a pause after the 4th and last syllables of each quarter.

Example:

तत्कैशोरं तच्च वक्त्रारविन्दं
तत्कारुण्यं ते च लीलाकटाक्षाः।
तत्सौन्दर्यं सा च सान्द्रस्मितश्रीः
सत्यं सत्यं दुर्लभं दैवतेऽपि॥
केयं कान्तिः केशव त्वन्मुखेन्दोः
कोऽयं वेषः कापि वाचामभूमिः।
सेयं सेयं स्वादुता मञ्जुलश्रीः
भूयो भूयो भूयशस्त्वां नमामि॥

7. वातोर्मी Vātormī

मगणः भगणश्च, तगणः गुरुश्च, पुनरप्येको गुरुश्चेत्, इयम् "वातोर्मी" उच्यते। यतिः शालिनीवत्।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ma, bha, ta and two ga groups. The 5th, 6th and 9th syllables of each quarter are short and the others long. There is a pause after 4th and last syllable of each quarter.

यात्युत्सेकं सपदि प्राप्य किञ्चित्
स्याद्वा यस्याश्चपला चित्तवृत्तिः ।
या दीर्घाङ्गी स्फुटशब्दाट्टहासा-
त्याज्या सा स्त्री द्रुतवातोर्मिमाला ॥

8. श्रीः śrīḥ

भगण- तगण- नगणैः द्वाभ्यां गुरुभ्याञ्च "श्रीः" नाम छन्दः। पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - bha, ta, na and two ga groups. There is a pause after 5th and last syllable of each quarter.

शोभनवर्णा सुविशदजातिः
सुक्रमराजद्गुरुलघुयुक्ता ।
सद्यति रम्या बुधहृदि छन्दो
मौक्तिकमाला विलसति हृद्या ॥

9. भ्रमरविलसिता Bhramaravilasitā

मगणभगणौ, नगणलघू, अन्ते गुरुश्चैकश्चेत् सा भ्रमरविलसिता इत्युच्यते। चतुर्भिः, सप्तभिश्च यतिरित्याम्नायः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ma, ga, two na and ga. So here the 1st, 2nd, 3rd, 4th and 11th syllables of each quarter are long and the others short. There is a pause after 4th and last syllable of each quarter.

मुग्धे मानं परिहर नचिरात्
तारुण्यं ते सफलयतु हरिः ।
फुल्ला वल्ली भ्रमरविलसिता
अभावे शोभां कलयति किमु ताम् ॥

10. रथोद्धता Rathoddhatā

रगणात् नगणरगणौ स्याताम्, एको लघुः, एको गुरुश्चेत्, छन्दःशास्त्रे "रथोद्धता" नाम । पादे यतिः ।

This metre has 11 syllables of one *ra* group, one *na* group, one *ra* group, one *la* group and one *ga* group in each quarter. Here the 1st, 3rd, 7th, 9th and 11th syllables of each quarter are long and others short. There should be a pause after the 3rd and last syllables of each quarter.

Example:

धेनुपालदयितास्तनस्थली-
धन्यकुङ्कुमसनाथकान्तये।

वेणुगीतगतिमूलवेधसे
ब्रह्मराशिमहसे नमो नमः

किं त्वया सुभटदूरवर्जितं
नात्मनो न सुहृदां प्रियं कृतम् ।
यत्पलायनपरायणस्य ते
याति घूलिरधुना रथोद्धता ॥

11. स्वागता Svāgatā

रगण- नगण- भगणेभ्यः परं गुरुद्वयं चेत् सा "स्वागता" ज्ञेया । पादे यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ra, na, bha and two ga groups. The 1st, 3rd, 7th, 10th and 11th syllables of each quarter are long and the others short. There is a pause after 3rd and last syllable of each quarter.

रत्नभङ्गविमलैर्गुणतुङ्गै-
रर्थिनामभिमतार्पणसक्तैः ।
स्वागताभिमुखनम्रशिरस्कैः
जीव्यते जगति साधुभिरेव ॥

12. वृत्ता Vṛttā

यदि द्वौ नगणौ, एकः सगणः, द्वौ गुरु, एतैः रचिता "वृत्ता" सा उच्यते । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः। अस्यैव छन्दसो "वृत्तम्" इति नामान्तरम्।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - 2 na groups, sa, two ga groups. There is a pause after 4th and last syllable of each quarter.

द्विजगुरुपतिभवकारी यो
नरपतिरतिधनलुब्धात्मा ।
ध्रुवमिहनिपतति पापाऽसौ
फलमिह पवनहतं वृत्तात् ॥

13. भद्रिका Bhadrikā

द्वाभ्यां नगणाभ्याम् एकेन रगणेन, एकेन च गुरुणा "भद्रिका" नाम भवति । पादे यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - two na, one ra, one ga. There is a pause at the end of each quarter.

सकलदुरितनाशकारिणी
मदभिलषितकामपूरिणी ।
भगवति तव मूर्तिरेकिका
मम मनसि सदास्तु भद्रिका ॥

14. श्येनिका śyenikā

रगणजगणौ रगण लघू अर्थात् एको रगणः, एको लघुः, एकश्च गुरुः स्यात् तदा "श्येनिका" इत्युच्यते। श्येनिका । पादे यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ra, ja, ra, la and ga. The 1st, 3rd, 5th, 7th, 9th and 11th syllables of each quarter are long and the others short. There is a pause at the end of each quarter.

क्रूरदृष्टिरायताग्रनासिका
चञ्चलाकठोरतीक्ष्णनादिनी ।
युद्धकाङ्क्षिणी सदाऽऽमिषप्रिया
श्येनिकेव सा विगर्हिताननाः ॥

15. मौक्तिकमाला Mouktikamālā

भगण-तगण- नगणात् परं द्वौ गुरु स्यातां तदा "मौक्तिकमाला" भवति । पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is -bha, ta, na and two ga groups. There is a pause after 5th and last syllable of each quarter.

This metre is same as śrī metre. Therefore refer the example of śrī.

16. उपस्थितम् Upasthitam

जगणसगणौ, ततः तगणात् परं द्वौ गुरु स्यातां चेत् तदा "उपस्थितम्" इत्युच्यते छन्दः। पादे यतिः ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ja, sa, ta and two ga groups. There is a pause at the end of each quarter.

जगज्जननो विद्वच्चित्तसंस्थे
समग्रजडतानाशैकदक्षे ।
सनाथय तव द्वारस्य मध्ये
उपस्थितमपाङ्गालोकनेन ॥

4.1.i.XII. जगती
Jagatī

This metre contains 12 syllables in each quarter.

It has 24 types:

1. चन्द्रवर्त्म Candravartma

रगण- नगण- भगण- सगणैः कृत्वा "चन्द्रवर्त्म" नाम छन्दो कथितम् । चतुर्भिरष्टभिश्च यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ra, na, bha and sa. There is a pause after 4th and last syllable of each quarter.

चन्द्रवर्त्म विहितं घनतिमिरैः
राजवर्त्म रहितं जनगमनैः ।
दृष्टवर्त्म तदलङ्कुरु सरसे
कुञ्चवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥

2. वंशस्थं vaṃśasthaṃ

जगणतगणौ जगणरगणौ स्याताम् तदा "वंशस्थं" नाम छन्द उक्तम्। पादे यतिः।

The 1st, 3rd, 6th, 7th, 9th and 11th syllables of each quarter of this metre are short and the others long. There should be a pause after the 5th and last syllables of each quarter.

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ja, ta, ja and ra. There is a pause after 5th and last syllable of each quarter.

जनस्य तीव्रातपजार्तिवारणा
जयन्ति सन्तः सततं समुन्नताः ।
सितातप्त्रप्रतिमा विभान्ति ये
विशाल वंशस्थतया गुणोचिताः॥

3. इन्द्रवंशाः indravaṃśāḥ

तगण- तगण- जगणैः, अन्ते रगणोपेतैः तदा "इन्द्रवंशाः" नाम छन्दः स्यात्। पादे यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - two ta groups, one ja and one ra. There is a pause after 5th and last syllable of each quarter.

कुर्वीत यो देवगुरुद्विजन्मना-
मुर्वीपतिः पालनमर्थलिप्सया ।
तस्येन्द्रवंशेऽपि गृहीतजन्मनः
सञ्जायते श्रीः प्रतिकूलवर्तिनी ॥

4. तोटकम् Toṭakam

चतुर्भिः सगणैः "तोटकम्" नाम छन्दः प्रसिद्धम्। पादे यतिः।

The 1st, 2nd, 4th, 5th, 7th, 8th, 10th and 11th syllables of each quarter of this metre are short and others long. There should be a pause after the 4th, 8th and last syllables of each quarter.

त्यज तोटकमर्थनियोगकरं
प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतम् ।

उपधाभिरशुद्धमतिं सचिवं
नरनायक ! भीरुकमायुधिकम् ॥

5. द्रुतविलम्बितम् Drutavilambitam

नगण-भगणौ, भगण,-रगणौ चेद् भवेताम् तदा "द्रुतविलम्बितम्" नाम । पादे यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, two bha groups, and one ra group. There is a pause after 4th, 8th and last syllable of each quarter.

यदि भजेत गुरोः पदपङ्कजं
क्लमहरं भवरोगमहौषधम् ।
अथ नरः परं पदमर्जयेत्
जठरघाजठरं न विशेत्पुनः॥

6. पुटः Puṭaḥ

द्वौ नगणौ, मगणयगणौ चेत्, अयम् "पुट" इति नामोच्यते । अष्टभिः चतुर्भिश्च विरामो ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - two na groups, one ma and ya group. There is a pause after 8th and last syllable of each quarter.

त्यज! दूरत एव शठं मनुजं
परवित्तहरं निजकार्यकरम्।
भज! सधु नरं परया दयया
सहितं स्वहितं यदि वाञ्छसि शम् ॥

7. प्रमुदितवदना Pramuditavadanā

द्वौ नगणौ, द्वौ रगणौ च स्याताम् तदा "प्रमुदितवदना" नाम छन्दो भवेत्। पादे यतिः। इयं काचित् "चञ्चलाक्षिका" क्वचित् "मन्दाकिनी" इत्युक्ता।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - two na groups, two ra groups. There is a pause at the end of each quarter.

बलिदमनविधौ बभौ संगता
पदजलरुहि यस्यमन्दाकिनी ।
सुरनिहितसिताम्बुजस्रद्विभा
हरतु जगदघानि पीताम्बरः॥

8. कुसुमविचित्रा Kusumavicitrā

नगणयगणसहितौ नगणयगणौ अर्थात् पूर्वे नगणः, ततो यगणः, पुनर्नगणः, पुनरेकः यगणः स्यात् सा "कुसुमविचित्रा" इत्युच्यते ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, ya, na, ya.

विगलितहारासकुसुममाला
सचरणलाक्षाव्लयसुलक्षा ।
विरचितवेशं सुरतविशेषं
कथयति शय्या कुसुमविचित्रा ॥

9. जलोद्धतगतिः Jaloddhatagatiḥ

जगण-सगण-जगण-सगणा यत्र सा एवंभूता "जलोद्धतगतिः" नाम । षड्भिः षड्भिर्यतिमती ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ja, sa, ja, sa. There is a pause after 6th and last syllable of each quarter.

भनक्ति समरे बहूनापि रिपून्
हरिः प्रभुरसौ, भुजोर्जितबलः।
जलोद्धतगतिर्यथैव मकर-
स्तनरङ्गनिकरं करेण परितः॥

10. भुजङ्गप्रयातं bhujaṅgaprayātaṃ

चतुर्भिः यकारैः "भुजङ्गप्रयातं" नाम छन्दो भवेत्। अत्र पादान्ते यतिः। षड्भिः षड्भिश्च यतिरिति वदन् सम्प्रदायविरोधी । एकदेशी वा स्यात्।

The 1st, 4th, 7th and 10th syllables of each quarter of this metre are short and the others long. There should be a pause after the 6th and last syllables of each quarter.

पुरः साधुवद्भाति मिथ्याविनीतः
परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः।
भुजङ्गप्रतापोपमं यस्य चित्तं
त्यजेत्तादृशं दुश्चरित्रं कुमित्रम्॥

11. स्रग्विणी sragviṇī

चतुर्भिः अर्थात् चत्वारो रगणा एव सन्ति सा "स्रग्विणी" नाम सम्मता । इह शास्त्र इति शेषः। पादे यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is -4 ra groups. There is a pause after last syllable of each quarter.

यो रणे युध्यते निर्भर निर्मय-
स्त्यागिता यस्य सर्वस्वदानावधिः।
तं नरं वीक्ष लक्ष्मीर्यशः स्रग्विणी
ननमभ्येति सत्कीर्त्तिशुक्लांशुक्ला॥

12. प्रियंवदा priyaṃvadā

नगण- भगण- जगण- रगणैः लोके "प्रियंवदा" नाम छन्दो भवेत्। पादे यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, bha, ja, ra. There is a pause at the end of each quarter.

भवति यस्य भवने प्रियंवदा
सकलकृत्यकरणे कुशाग्रधीः।
रतिषु चाटुवचसां विलासिनी
फलति जन्म ननु तस्य हासिनी॥

13. मणिमाला maṇimālā

अर्थात् तगण-यगण-तगणयगणाश्चेत् स्युः सा "मणिमाला" नाम उच्यते। षड्भिः षड्भिश्च यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ta, ya, ta, ya. There is a pause after 6th and last syllable of each quarter.

प्रह्वामरमौलै, रत्नोपरुक्लृप्ते
जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला ।
गोविन्दपादाब्जे, राजी नखराणा-
मास्तां मम चित्ते, ध्वान्तं शमयन्ती॥

14. ललिता Lalitā

तगण- भगणौ, जगण- रगणौ च स्याताम्, सा पण्डितैः "ललिता" नाम कथिता । पादान्ते यति ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ta, bha, ja, ra. There is a pause at the end of each quarter.

नेत्रे विशालसुषमा कुचे घना
पाणौ सरोजरुचिरङ्घ्रियुग्मके।
मध्येसुसाम्यमतु बिभर्ति या
धीरैरभाणि ललिता नितम्बिनी॥

15. मौक्तिकदाम Mouktikadāma

यदि पादे चत्वारो जगणाः तदा इह "मौक्तिकदाम" चन्दो भवति । पादे यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - 4 ja groups. There is a pause at the end of each quarter.

न यस्य भवेदिह मौक्तिकदाम
न रजति तस्य भवे ननु नाम
अये ! कुरु यत्नकमर्थधाम
मुधैव कुतो रटसि प्रभुनाम॥

16. विभावरी Vibhāvarī

यत्र जगणरगणौ पुनः जगणरगणौ स्याताम्, सा "विभावरी" नाम छन्दः। पादे यतिः। षट्सु २ वेति केचित् । अस्यैव "स्वमोचचामरम्" इति "सञ्ज्ञान्तरम्"।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ja, ra, ja, ra. There is a pause at the end of each quarter.

अशेषपापशोधकाग्र्यगण्यकं
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिसिद्धिधन्यकम्।
शिवेति नाम तारकं विभावरी
विनास्य कीर्त्तनं सृतिर्महाभया॥

17. प्रमिताक्षरा pramitākṣarā

सगण- जगण -सगण- सगणैः "प्रमिताक्षरा" कथिता । पादे यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - sa, ja, sa, ja. There is a pause at the end of each quarter.

प्रमिताक्षरा सुनयना रुचिरा
पतिभावपूर्ण-हृदया विशदा ।
गृहनित्यकृत्यकरणे चतुरा
चतुराननोपि विजितोस्ति तया॥

18. उज्ज्वला Ujjvalā

नगण- नगण- भगण- रगणयुता "उज्ज्वला" नाम कथिता । पादे यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, na, bha, ra. There is a pause at the end of each quarter.

अयि ! निजहितवर्त्तनकामिनः।
श्रृणुत मम नराः! वचनं महत्।
परिणयत महाकुलसृतिका
वरतनुमिह शान्तिमहोज्वलाम्॥

19. वैश्वदेवी vaiśvadevī

द्वौ मगणौ, द्वौ च यगणौ स्याताम् तदा पञ्चभिः यतिमति "वैश्वदेवी' नाम छन्दः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - 2 ma groups and 2 ya groups.

अर्चामन्येषां, त्वं विहायामराणा-
मद्वैतेनैक,विष्णुमभ्यर्च्य भक्त्या।
तत्राशेषात्म, न्यर्चिते भाविनी
ते भ्रातः! सम्पन्नाराधना वैश्वदेवी॥

20. जलधरमाला Jaladharamālā

मगण-भगणौ, सगण-मगणौ च चेत् स्याताम् सा "जलधरमाला" नाम । चतुर्भिः, अष्टभिश्च पदयतिः। इयमेव "कान्तोत्पीडा" इति ज्ञेयम्

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ma, bha, sa, ma. There is a pause after 4th and 8th syllable of each quarter.

या भक्तानां, कलिदुरितोत्तप्तानां
तापच्छेदं जलधरमाला नव्या ।
भव्याकारा, दिनकरपुत्रीकूले
केलीलोला, हरितनुरव्यात्सा वः॥

21. नवमालिनी Navamālinī

नगणजगणाभ्यां परवर्त्तिनौ भगणयगणौ स्याताम् तदा छन्दःशास्त्रे "नवमालिनी" स्यात्। अष्टाभिः, चतुर्भिश्च यतिरिति वृद्धाः। "नवमालिका" इत्यपि नाम ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, ja, bha, ya. There is a pause after 8th and last syllable of each quarter.

नववरसङ्गमार्थनयनद्धा
चतुरतरालिलोकरसवद्धा ।
वद बुध! कीदृशी भवति रामा
श्रृणु नवमालिनीयमधिरासा॥

22. प्रभा Prabhā

द्वौ नगणौ, द्वौ रगणौ चेत् स्याताम् "प्रभा" नाम सा । सप्तभिः पञ्चभिश्च विरतिर्यत्र सा तादृशी ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, na, ra, ra. There is a pause after 7th and last syllable of each quarter.

रणधरधिगतस्य भीमाकृते-
र्भजजकलमणोः प्रतापप्रभोः।
यवनवनविदाहवविदाहवह्नेरहो ।
कथमित्र कथिता भवेसा प्रभा॥

23. मालती Mālatī

नगणजगणौ अथ जगणरगणौ स्यतां चेत् सा "मालती" भवति । पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिरित्याम्नायः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, ja, ja, ra. There is a pause after 5th and last syllable of each quarter.

इह कथयाच्युत ! कठकानन
मधुरससरैमसारलालुप ।
कुसुमकृतस्मितचरुविभ्रमा-
मलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः॥

24. तामरसम् Tāmarasam

नगण- जगण- जगणात् तत् "तामरसम्" इति । पादे यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, ja, ja, ya. There is a pause at the end of each quarter.

स्फुटसुषममकरन्दमनोजं
व्रजललनानयनालिनिपीतम्
तव मुखतामरसं मुरशत्रो !
हृदय-तडागविकाशि ममास्तु॥इति॥

4.1.i.XIII. अतिजगती
Atijagatī

This metre contains 13 syllables in each quarter. It consists of 6 types:

1. क्षमा kṣamā

द्वौ नगणौ, द्वौ तगणौ, एको गुरुश्चेत् सा "क्षमा" नामोच्यते। सप्तभिः षड्भिश्च यतिर्यत्र। इमामेव "चन्द्रिका" माहुः। "उत्पलिनी" इत्यपरे।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, na, ta, ta and one ga. There is a pause after 7th and last syllable of each quarter.

इह दूरधिगमे किञ्चवागमैः
सततमसतरं वर्णयन्त्यन्तरम्।
अममतिविपिन वेददिग्व्यापिन
पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम॥

2. प्रहर्षिणी praharṣiṇī

मगणनगणौ, जगणरगणौ, एकश्चेद गुरुः तदा इयम् "प्रहर्षिणी" नाम। त्रिभिर्दशभिश्च यतिर्यत्र सा ।

The 1st, 2nd, 3rd, 8th, 10th, 12th and 13th syllables of each quarter of this metre are long and others short. There should be a pause after the 3rd and last syllables of each quarter.

विद्वांसो, यदि मम दोषमुद्भिरेयु-
र्यदि वा, गुणगणमव कीर्त्तयेयुः।
तत्तुल्यं वत! मनुत मनो मदीयं
तत्कष्टं, यदि पुनरेवमाह मन्दः॥

3. रुचिरा Rucirā

जगणभगणौ, सगणरगणौ, एको गुरुश्चेत् छन्दःशास्त्रे "रुचिरा" नाम सा ज्ञेया। चतुर्भिः नवभिश्च यतिर्ज्ञेया।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ja, bha, sa, ra, ga. There is a pause after 4th and last syllable of each quarter.

4. मत्तमयूरम् mattamayūram

मगणतगणौ, यगण-सगण-गुरवः "मत्तमयूरं" नाम छन्द उच्यते। चतुर्भिः नवभिश्च यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ma, ta, ya, sa, ga. There is a pause after 4th and last syllable of each quarter.

लीलानृत्य-न्मतामयूरध्वनिकान्तं
नृत्यन्नीपा-मोदिपयोदानीलरम्यम्।
रासक्रीडाकृष्टमना गोपबधूभिः
कंशध्वंसी निर्जनवृन्दावनमाप॥

5. मञ्जुभाषिणी mañjubhāṣiṇī

सगण,जगण,सगणाः, ततः जगणः एको गुरुश्चेत्स्यात्, "मञ्जुभाषिणी" नाम छन्दो ज्ञेयम्। "सुनन्दिनी" ति नामान्तरम् । पञ्चभिः अष्टभिश्चात्र यतिरिति सम्प्रदायः। पादान्तमेव यतिरित्यस्मद्गुरवः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - sa, ja, sa, ja, ga. There is a pause after 5th and last syllable of each quarter.

अमृतोर्मीशीतलकरेण लालयं-
स्तनुकान्तिरोचितविलोचनो हरे !
नियतं कलानिधिरसीति वल्लवी
मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी॥

6. चन्द्रिका Candrikā

आदौ द्वौ नगणौ, ततः द्वौ तगणौ, ततः एको गुरुः एतैः कृत्वा "चन्द्रिका" नाम छन्दः। अत्र सप्तभिः षड्भिश्च यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, na, ta, ta, ga. There is a pause after 7th and last syllable of each quarter.

4.1.i.XIV. शक्करी
śakkarī

This metre contains 14 syllables in each quarter. It consists of 4 types:

1. असम्बाधा Asambādhā

मगण-तगणौ, नगण-सगणौ, द्वौ गुरु च एतैः कृत्वा "असम्बाधा" नाम छन्द उच्यते। पञ्चभिः नवभिश्च विरतिर्यत्र सा तादृशी।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ma, ta, na, sa, two ga. There is a pause after 5th and last syllable of each quarter.

वीर्याग्नि येन ज्वलति रणवशात् क्षिप्ते
दैत्यन्द्रे जाता, धरणिरियमसम्बाधा।
धर्मस्थित्यर्थ, प्रकटिततनुसम्बन्धः
साधना बाधां, प्रशमयतु स कंसारिः॥

2. अपराजिता Aparājitā

नगण-नगण-रगण-सगण-लघु-गुरुभिश्च "अपराजिता' भवति। सप्तभिः सप्तभिश्च कृत्वा यतिरित्यर्थः

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, na, ra, sa, la and ga. There is a pause after 7th and last syllable of each quarter.

यदनवधिभुज-प्रतापकृतास्पदा
यदुनिचयचमूः-परैरपराजिता।

3. प्रहरणकलिका Praharaṇakalikā

नगण-नगण-भगण-नगण-लघु-गुरवश्चेदित्यर्थः, तदा इयं "प्रहरणकलिका" नामोच्यते। यतिश्च पूर्ववत्।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, na, bha, na, la, ga. There is a pause after 7th and last syllable of each quarter.

व्यथयति कुसुम-प्रहरणकलिका
प्रमदवनभवा तव धनुषि तता।
विरहविपदि मे शरणमिह ततो
मधुमथनगुण-स्मरणमविरतम्॥

4. वसन्ततिलका Vasantatilakā

तगण-भगण-जगणाः, जगणः गुरुश्च पुनरेको गुरुश्चेत् तदा "वसन्ततिलका" नाम कथिता। अस्यैव चन्दसो मतभेदेन सञ्ज्ञान्तरमाह-सिंहोन्नतेयमित्यादिना। स्पष्टम्।

The 1st, 2nd, 4th, 8th, 11th, 13th and 14th syllables are long and the others short. There should be a pause after the 8th and last syllables of each quarter.

त्थं विशेषगुणशालिनि यादवेन्द्रे
सद्भक्तिरेव नुदति प्रबला बलान्माम्।
यच्चैत्रमासि मधुरं हि पिको विरैति
तच्चारुचूतकलिकानिकरहेतुः॥

4.1.i.XV. अतिशक्करी atiśakkarī

This metre contains 15 syllables in each quarter. It consists of 7 types:

1. शशिकला śaśikalā

पूर्वैः चतुर्दश लघवः अन्ते च एको गुरुः स्यात् सा "शशिकला" नामोक्ता। सप्तभिः अष्टभिश्च यतिरित्याम्नायः।

This metre contains 14 short syllables and one long syllable at the end of each quarter. There is a pause after 7th and last syllable of each quarter.

मलयजतिलकसमुदितशशिकला
व्रजयवतिलसदलिकगगनगता।
सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं
व्यतनुत विततरभसपरितरलम॥

2. स्रक् Srak

शशिकला एव षड्भिः नवभिश्च यतिर्यस्यां तादृशी चेत् तदा "स्रक्" इति नाम छन्दो ज्ञेयम्।

In Shashikala metre, if the pause is after 6th and last syllable, then it becomes Srak metre.

अयि! सहचरी! रुचिरतरगुनमयी
म्रदिमवसतिरनपगतपरिमला।

स्रगिव निवस विलसदनुपरमरसा
सुमुखि! मुदितदनुजदलनहृदये! ॥

3. मणिगुणनिकर Maṇiguṇanikara

यदि अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिर्यस्याः एवंविधा शशिकला स्यात् तदा "मणिगुणनिकर" इति नाम छन्द उच्यते।

In Shashikala metre, if the pause is after 8th and last syllable, then it becomes Manigunanikara metre.

नरकरिपुरवतु-निखिलसुरगति-
रमितमहिमभर-सहजनिवसतिः।
अनवधिमणिगुण-निकरपरिचितः
सरिदधिपतिरिव-धृततनुविभवः॥

3. मणिगुणनिकर Maṇiguṇanikara

यदि अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिर्यस्याः एवंविधा शशिकला स्यात् तदा "मणिगुणनिकर" इति नाम छन्द उच्यते।

In Shashikala metre, if the pause is after 8th and last syllable, then it becomes Manigunanikara metre.

नरकरिपुरवतु-निखिलसुरगति-
रमितमहिमभर-सहजनिवसतिः।
अनवधिमणिगुण-निकरपरिचितः
सरिदधिपतिरिव-धृततनुविभवः॥

5. मालिनी Mālinī

नगण-नगण-मगण-यगण-यगणयुक्ता इयं मालिनी भवति। अष्टभिः सप्तभिश्च यतौ ।

The 1st, 2nd, 3rd, 4th, 5th, 6th, 10th and 13th syllables of each quarter are short and the others long. There should be a pause after the 8th and last syllables of each quarter.

मृगमदकृतचर्चा पीतकौशेयवासा
रुचिरशिखिशिखण्डा बद्धमिल्लपाशा।
अनृजुनिहितमसे वंशमुत्काणुयन्ती
धृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा॥

6. प्रभद्रकं Prabhadrakam

नगणजगणौ, भगणजगणौ, अन्ते रगणविशिष्टौ स्यातां चेत् तत् प्रभद्रकं नाम छन्दो भवति। सप्तभिः अष्टभिश्च यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, ja, bha, ja, ra. There is a pause after 7th and last syllable of each quarter.

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे
सुरतरुवरशाखा-लेखनी पत्रमूर्वी।
लिकित यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तवगुणानामीश! पारं न याति॥

7. एला Elā

यत्र सगण-जगण-नगणाः, नगण-यगणौ च स्याताम् सा "एला' नाम। पञ्चभिः दशभिश्च यतिः

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - sa, ja, na, na, ya. There is a pause after 5th and last syllable of each quarter.

4.1.i.XVI. अष्टिः
aṣṭiḥ

This metre has 16 syllables in each quarter. It is of 3 types:

1. ऋषभगजविलसितम् ṛṣabhagajavilasitam

भगण, रगणौ, त्रयो नगणाः, एको गुरुश्चेत् "ऋषभगजविलसितम्" इति नाम ; सप्तमात्परं विरामो भवेत्।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - bha, ra, three na groups, and one ga group. There is a pause after 7th syllable of each quarter.

यो हरिरुचखान-खरतरनखशिखरै-
दुर्जयदैत्यसिंह-सुविकटहृदयतटम्।
किमिह चित्रमेत-दखिलमपहृतवतः
कंशनिदेश दृष्य-दृषभगजविलसितम्॥

2. वाणिनी vāṇinī

यदा नगण-जगण-भगणजगण-रगणैः, अन्ते एकेन गुरुणोपेतैर्भवति "वाणिनी" नाम सा। पादे यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, ja, bha, ja, ra and ga. There is a pause at the end of each quarter.

स्फुरतु ममाननेद्य ननौ वाणि ! नीतिरम्यं
तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम्।
भवजैअराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दम्
सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि नित्यम्॥

3. पञ्चचामरं pañcacāmaraṃ

जगण-रगणौ, जगण-रगणौ, ततः जगण गुरुश्चेत् तदा इदं पञ्चचामरं नाम छन्दो वदन्ति। द्वाभ्यां यतिः। यथेष्टं वेति सम्प्रदायः।

The arrangement of syllabic groups in each quarter of this metre is: ja, ra, la, ga, ja, ra, la, ga. Here the 1st, 3rd, 5th, 7th, 9th, 11th, 13th and 15th syllables of each quarter are short and the others long. There should be a pause after the 4th, 8th, 12th and the last syllables of each quarter.

सुरद्रुमूलमण्डिते विचित्ररत्ननिर्मिते
लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम्।
सुराङ्गनाभवल्लवी-करप्रपञ्चचामरं
स्फुरत्समीर-वीजितं सदाच्युतं भजामि तम्॥

4.1.i.XVII. अत्यष्टिः
atyaṣṭiḥ

This metre contains 17 syllables in each quarter. It is of 6 types

1. शिखरिणी śikhariṇī

यगण-मगणनगण-सगण-भगणाः एको लघुश्च, अन्ते एको गुरुश्चेत् सा "शिखरिणी" इत्युच्यते। षड्भिः एकादशभिः यतिमती।

The 1st, 7th, 8th, 9th, 10th, 11th, 14th, 15th and 16th syllables of each quarter of this metre are short and the others long. There should be a pause after the 6th and last syllables of each quarter.

त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवह-
स्त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च।
परिच्छिन्नामेवं त्वयी परिणता विभ्रतु गिरं
न विद्मस्तत्तत्वं वयमिह तु यत्त्वं न भवसि॥

2. पृथ्वी pṛthvī

जगण-सगणौ, जगण-सगण-यगण-लघवः एको गुरुश्चेत् सा पृथ्वी नाम छन्दः। अष्टाभिः नवभिश्च यतिर्यत्र सेत्यर्थः।

Here the 1st, 3rd, 4th, 5th, 7th, 9th, 10th, 11th, 13th and 16th syllables of each quarter are short and the others long. There should be a pause after the 8th and last syllables of each quarter.

दुरन्तदनुजेश्वर-प्रकरदुस्थपृथ्वी-भर
जहार निजलीलया-यदुकुलेवतीर्यांशु यः।
स एष जगतां गति-र्दुरितभारमस्मादृशा
हरिश्यति हरिः स्तुतिस्मरण वाटुभिस्तोषित॥

3. वंशपत्रपतितं vaṃśapatrapatitaṃ

भगण-रगण-नगण-भगण-नगण लघुगुरुभिः "वंशपत्रपतितं" नाम छन्दः।

दशभिः सप्तभिर्यतिर्यत्र तत्। "वंशपत्रपतिता" इति केचित्।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - bha, ra, na, bha, na, la, ga. There is a pause after 10th and last syllable of each quarter.

सम्प्रति लब्धजन्म शनकैः, कथमपि लघुनि
क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले।
खण्डित-विग्रहं बलमिदं, धनुरिह विविधाः
पूरयितुं भवन्ति विभवः, शिखरमणिरुचः॥

4. हरिणी hariṇī

नगण-सगणौ, मगण-रगणौ, सगणो लघुश्च, एको गुरुश्चेत् तदा हरिणी नाम छन्दः। षड्भिः चतुर्भिः सप्तभिः यतौ सत्यामिति शेषः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, sa, ma, ra, sa, la, ga. There is a pause after 6th, 4th and last syllable of each quarter.

सुमुखि! लघवः-पञ्च प्राच्या-स्ततो दशमान्तिम-
स्तदनु ललिता-लापे वर्नौ-तृतीयचतुर्थकौ।
प्रभवति पुन-र्यत्रोपान्त्यः-स्फुरत्कनकप्रभे!
यतिरपि-रसैर्वेदैरश्वैः-स्मृता हरिणीति सा॥

5. मन्दाक्रान्ता mandākrāntā

यदि मगण-भगणौ, नगण-तगणौ पुनः अन्यस्मात तगणात परं द्वौ च गुरु स्याताम सा "मन्दाक्रान्ता" नाम कथ्यते। चतुर्भिः, षड्भिः, सप्तभिश्च यतौ ।

The 1st, 2nd, 3rd, 4th, 10th, 11th, 13th, 14th, 16th and 17th syllables of each quarter of this metre are long and the others short. There should be a pause after the 4th, 10th and last syllables of each quarter.

धाम्ना धाम-त्वमसि भगवन्-जाप्य इष्टौ द्विजाना
यस्य ध्याना-दमलतरतां बुद्धिराप्नोति सद्यः।
यस्मिन प्राप्ते-कुदरमुदयं-जाग्रति प्राणिसंधाः
रक्ष्यानस्मा-नयि! दिनमणे! पाहि देव प्रसीद॥

6. नर्कुटकं Narkuṭakam

नगण-जगणौ स्तः, ततः भगण-जगण-जगण-लघवः स्युः एकश्चान्ते गुरुवर्णः स्यात् तदा "नर्कुटकं" नाम छन्दः। सप्तभिः दशभिश्च यतिरिति सम्प्रदायः। अस्यैव "नर्दटकं", मर्दटकं" इत्यपि च नामान्तरम्।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, ja, bha, ja, ja, la, ga. There is a pause after 7th and last syllable of each quarter.

जय जय जह्यजा-मजितदोषगृभीतगुणां
त्वमसि यदात्मना-समवरुद्ध-समस्तभगः।
अगजगदोकसा-मखिलशक्यवबोधक! ते
क्वचिदजयात्मना-च चरतोनुचरेन्निगमः॥

4.1.i.XVIII. धृतिः
dhṛtiḥ

कुसुमितलतावेल्लिता

मगणतगणौ, नगणयगणौ, पुनः द्वौ यगणौ यदि स्युः पञ्चभिः, षड्भिः, सप्तभिश्च यतिर्भवेत् तदा सा "कुसुमितलतावेल्लिता" नाम छन्दः।

kusumitalatāvellitā

Eighteen syllables of one ma group, one ta group, one na group and three ya groups form each quarter of this metre. So, here the 6th, 7th, 8th, 9th, 10th, 13th and 16th syllables of each quarter are short and the others long. There should be a pause after the 5th, 11th and the last syllables of each quarter.

क्रीडत्कालिन्दी-ललितलहरी-वारिभिर्दाक्षिणात्यै-
र्वातैः खेलद्भिः-कुसुमितलता- वेल्लिता मन्दमन्दम्।
भृङ्गालिगीतैः-किसलयकरो-ल्लासितैर्लास्यलक्ष्मीं
तन्वाना चेतो-रभसतरलं-चक्रपाणेश्चकार॥

4.1.i.XIX. अतिधृतिः
atidhṛtiḥ

This metre contains 19 syllables in each quarter. It is of 2 types

1. मेधविस्फूर्जिता Medhavisphūrjitā

यदि यगणमगणौ, नगणसगणौ,स्याताम् किन्तु तौ रगण-रगण-गुरुभिः सहितौ भवेताम् तदा सा "मेधविस्फूर्जिता" भवति। षड्भिः, षड्भिः सप्तभिश्च यतौ ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ya, ma, na, sa, ra, ra, ga. There is a pause after 6th, 12th and last syllable of each quarter.

कदम्बामोदाढ्या, विपिनपवनाः केफिन, कान्तकेकाः
विनिद्राः कन्दल्यो, दिशि दिशि मुदा दर्दुरा दृप्तनादाः।
निशानृत्यद्विद्य-द्विलसितलसन मेधविस्फूर्जिता चेत्
प्रियः स्वाधिनोसौ, दनुजदलनो, राज्यमस्माकिमन्यत्॥

2. शार्दूलविक्रीडितम् śārdūlavikrīḍitam

मगण-सगण-जगण-सगण-तगण-तगणाः एकेन गुरुणा युताः चेत् स्युः तत् "शार्दूलविक्रीडितं" नाम छन्दः। द्वादशभिः सप्तभिश्च यतौ ।

The 1st, 2nd, 3rd,, 6th, 8th, 12th, 13th, 14th, 16th, 17th and 19th syllables of each quarter are long and the others short. There should be a pause after the 12th and last syllables of each quarter.

आद्यं यत्र गुरुत्रयं प्रियतमे! षष्ठं ततश्चाष्टमं
सन्त्येकादशतस्त्रयस्तदनु चेदष्टादशाद्यान्तिमाः।
मार्त्तण्डैमुनिभिश्च यत्र विरतिः पूर्णेन्दुबिम्बानने!
तद्वृत्तं प्रवदन्ति काव्यरसिकाः शार्दूलविक्रीडितम्॥

4.1.i.XX. कृतिः
kṛtiḥ

This metre contains 20 syllables in each quarter. It is of 2 types

1. सुवदना Suvadanā

मगण-रगण-भगण-नगण-यगणैर्युता, अथ च यत्र भगणः लघुश्च, ततः एको गुरुरपि स्यात् तत् सुवदना नाम छन्दो ज्ञेयम्। सप्तभिः, सप्तभिः, षड्भिश्च यतौ ।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ma, ra, bha, na, ya, bha, la and ga. There is a pause after 7th, 14th and last syllable of each quarter.

प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयान्नासाग्रनयना
त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परतरपुरुषं हर्षोत्थपुलका।
आनन्दाश्रुलुप्ताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका
कामार्तीं त्यक्तुकामा ननौ नरकरिपो! राधा मम सखी॥

2. वृत्तं vṛttaṃ

त्रिवारं रगणजगणौ, गुरुलघू च स्याताम्, ईदृशेन लक्षणेन "वृत्तं" नाम छन्दः पादान्ते यतिः।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - Three ra groups, three ja groups coming alternately one after another, one ga and one la. There is a pause after last syllable of each quarter.

चित्तवृत्तिलीलया निसर्गरम्यदेहरुपविभवेन
राजमानसद्वयंविलम्भसमदाकलापहृतेन।
यः समं व्रजजनाजनैः सुराङ्गनानिभैः सखं समेत्य
विष्णुरुल्लास चित्तपद्मकोणपटपदः स मे सदास्तु॥

4.1.i.XXI. प्रकृतिः
Prakṛtiḥ

स्रग्धरा

मगण-रगण-भगण-नगणैः, त्रिभिर्यगणै सप्तभिः सप्तभिः सप्तभिश्च यति एवं लक्षणा इयं स्रग्धरा कथिता।

Sragdharā

This metre contains 21 syllables in each quarter. The 1st, 2nd, 3rd, 4th, 6th, 7th, 14th, 15th, 17th, 18th, 20th and 21st syllables of each quarter of this metre are long and the others short. There should be a pause after the 7th, 14th and 21st syllables of each quarter.

व्याकोपेन्दावरामा कनककषलसत्पीतवासाः सुहासा
बहैरुच्चन्द्रकान्तेर्वलीयतचिकरा चारुकर्णावतंसा।
अंसव्यामसक्तवंशी-ध्वनिसुखितजगद्वल्लवीभिर्लसन्ती
मृत्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति नः स्रग्धरा हारिहारा॥

4.1.i.XXII. आकृतिः
ākṛtiḥ

भद्रकम्

भगणरगणौ, नगण-रगण-नगणाः, रगणनगणौ अथ एको गुरुश्चेत् "भद्रकम्" इति नाम छन्द उक्तम्। दशभिः, द्वादशभिश्च, विरतिर्यत्र तत्।

Bhadrakam

This metre contains 22 syllables in each quarter. The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - bha, ra, na, ra, na, ra, na, ga. There is a pause after 10th, 20th and last syllable of each quarter.

मा द्राक्षं क्षीणपुण्यान् क्षणमपि भवतो भक्तिहीनान्पदाब्जे
मा श्रौषं श्रव्यबद्धं तव वर! चरितादन्यदाख्यानजातम्।
मा स्प्राक्षं माधव! त्वमपि भुवनपते! चेतसापह्नुवानं
मा भुवं त्वत्सपर्याव्यतिकररहितो जन्मजन्मान्तरेपि॥

4.1.i.XXIII. विकृतिः
vikṛtiḥ

अश्वललितम्

यदि नगण-जगणौ, भगणजगणौ, भगण-जगण-भगण-लघु-गुरवः स्युः तदा तत् "अश्वललितम्" नाम छन्दः। एकादशः द्वादश, एभिर्यतिरस्यातीति तादृशम्। इदमेवान्यत्र "अद्रितनया" इत्युक्तम्।

Aśvalalitam

This metre contains 23 syllables in each quarter. The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - na, ja, bha, ja, bha, ja, bha, la, ga. There is a pause after 11th, and last syllable of each quarter.

विलुलित-कपिशंरणुकपिशं प्रशान्तकलिकापलाशकुसुमं
कुसुमनिपातविचित्रवसुधां सशब्दनिपतद्द्रुमोत्कशनकम्।
शकुननिनाद-नादितककवनिलोलविपलायमानहरिणं
हरिण-विलोचनाध्इवसतिं बभञ्ज पवनात्मजो रिपुवन॥(भट्टिः)॥

4.1.i.XXIV. संकृतिः
saṃkṛtiḥ

तन्वी

"भूतमुनीर्यतिरिह भतनाः स्भौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी॥"

यदि भगण-तगण-नगणाः, सगण-भगणौ, भगण-नगण-यगणाश्च भवेयुः तदा "तन्वी" नाम छन्दो भवति। इह अस्मिन् छन्दसि पञ्चभिः, सप्तभिः, द्वाधशभिश्च यतिरिति ध्येयम्।

Tanvī

24 syllables of one bha group, one ta group, one na group, one sa group, two bha groups, one na group and one ya group for each quarter of this metre. There should be a pause after the 5th, 12th and last syllables of each quarter.

उदाहरणम् -
माधव! मुग्धैर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः
कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोप्यविगतनुदहा।
पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंज्वरभरपरिदूनै-
र्निश्वसिता सा मुहुरतिपरुषं ध्यानलये तव निवसति तन्वी॥

4.1.i.XXV. अतिकृतिः
atikṛtiḥ

क्रौञ्चपदा

"क्रौञ्चपदा स्मौ स्भौ ननना न्गाविषुशरवसुमुनिविरतिरिह भवेत्"

यदि भगणमगणौ, सगणभगणौ, नगन त्रयम्, नगणगुरु च स्याताम् तदा पञ्चभिः, पञ्चभिः, अष्टभिः, सप्तभिश्च विरतिर्यत्र सा तादृशी इह शास्त्रे "क्रौञ्चपदा" नाम (छन्दो) भवेत्।

Krauñcapadā

25 syllables of one bha group, one ma group, one sa group, one bha group, 12 la groups, and one ga group for each quarter of this metre. There should be a pause after the 5th, 10th, 18th and last syllables of each quarter.

उदाहरणम् -
क्रौञ्चपदाला-चित्रिततीरा-मदकलसगफल सकलरुचिरा
फुल्लसरोज-श्रेणि-विरासा मधुमदितम मुप-रवरभसकरी।
फेनविलास-प्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभर-पुलकितसुतनुः
पश्य हरेसो-कस्य न चेता-हरित तरलगति-रहिमकिरणरजा॥

4.1.i.XXVI. उत्कृतिः
utkṛtiḥ

This metre contains 26 syllables in each quarter. It is of 2 types:

1. भुजङ्गविलसितम् bhujaṅgavilasitam

"वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममतनयुगनरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम्"

मगण-मगण-तगण-नगण-नगण-नगन-रगण-सगण-लघु-गुरुभिरित्यर्थः, एतै रचितमिति यावत् यत्, तत् छन्दः "भुजङ्गविलसितम्" नाम। अष्टौ, एकादशः, सप्त एतैः छेदेन यत्या युक्तम् ।

This metre contains syllables of 2 ma groups, one ta group, three na groups, one ra group, one sa group, one la and one ga in each quarter. There is a pause after the 8th, 19th and last syllables of each quarter.

उदाहरणम् -
हेलोदञ्चन्यञ्चत्पाद-प्रकत-विकट-नटभरो-रणत्कर-तालक-
श्चरुप्रेङ्खच्च्ऊडावर्हः श्रुतितरलनवकिसलय-स्तरङ्गितहारधृक्।
त्रस्यन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या मुकुलितकरकमलयुगं कृतस्तुतिरच्युतः
पायन्नः छिन्दन्कालिन्दीह्रदे कृतनिजवसति बृहद्भुजगविजृम्भितम्॥

2. अपवाह Apavāha

"मो नाः षत् सगगिति यदि नवरसरसशरयतियुतमपवाहाख्यम्॥"

यदि मगणः, षट् नगणाः, ततः सगणः, द्वौ गुरू च भवेताम्, तथा नवभिः, षड्भिः, षड्भिः, पञ्चभिश्च या यतिः तत् अपवाह इति आख्या नाम यस्य तत् छन्दो भवति।

The arrangement of Gaṇas in each quarter of this metre is - ma, 6 na groups, one sa, two ga groups. There is a pause after 9th, 15th and last syllable of each quarter.

4.1.i.XXVII. दण्डकम्
Daṇḍaka

षड्विंशतिअक्षरात्मकपादात् वृत्तात् ऊर्ध्वं सप्तविंशत्यादि अक्षरपादाः यदि भवन्ति तदा ते दण्डकाः परिकीर्तिताः भवन्ति ।

विभागाः –

- चण्डवृष्टिः
- अर्ण-अर्णव-व्याल-जीमूत-लीलाकर-उद्दाम-शङ्खादयः
- प्रचितकसमभिधः

Metres containing 27 or more syllables in each quarter belong to daṇḍakam category.

1. "चण्डवृष्टिप्रपातः" caṇḍavṛṣṭiprapātaḥ

यदा दण्डकजातौ नगणद्वयम् ततः सप्त रगणाः स्युः तदा "चण्डवृष्टिप्रपातः" नाम दण्डको भवति।

If each quarter of an even metre consists of 2 na groups followed by 7 ra groups, then the metre is called caṇḍavṛṣṭiprapāta.

उदाहरणं -
प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोकुलं
सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्धनं नाम शैलं दधल्लीलया।
कमलनयन रक्ष रक्षेतिगर्जत्त्रसन्मुग्धगोपाङ्गनालिङ्गनानन्दितो
गलदभिनवधातुधाराविचित्रान्ङ्गरागो मुरारीतिरस्तु प्रमोदाय नः॥

2. अर्ण-अर्णव-व्याल-जीमूत-लीलाकर-उद्दाम-शङ्खादयो

प्रतिचरणं विवृद्धो रेफो रगणो यत्र ते तथा तदा अर्ण-अर्णव-व्याल-जीमूत-लीलाकर-उद्दाम-शङ्खादयो भवन्ति। एषु एकोनसहस्राक्षरपर्यन्त्पादनियमः कविसम्प्रदायसम्मतः।

arṇa-arṇava-vyāla-jīmūta-līlākara-uddāma-śaṅkhā-etc

Daṇḍakas containing increasing syllables viz, 28, 29, 30, 31, 32, etc in each of their quarters are arṇa-arṇava-vyāla-jīmūta-līlākara-uddāma-śaṅkhā, etc. As a general rule, each quarter of these metres contain 2 na groups and the rest are ra groups in increasing order.

3. प्रचितकसमभिधः -

नगणद्वयात् उत्तरैः परवर्त्तिभिः सप्तभिः यगणैः रचितः छन्दोविद्भिः "प्रचितकसमभिधः" दण्डकः उक्तः।

pracitakasamabhidhaḥ

Daṇḍakas containing two na groups and 7 ya groups are called pracita.

उदाहरणम् -

मुरहर! यदुकुलाम्भोधिचन्द्र! प्रभो! देवकीगर्भरत्न! त्रिलोकैकनाथ!
प्रचितकपटसुरारिव्रजोद्दामन्तावलस्तोमविद्रावणे केसरीन्द्र!
चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मेषनिःशेषितध्यायिचेतोनिविष्टान्धकार।
प्रणतजनपरितापोग्रदावानलोच्छेदमेघ! प्रसीद प्रसीद॥

4.1.ii. अर्धसमम्
Ardhasamam - Half even metres

यस्य पद्यस्य तृतीयः चरणः प्रथमाङ्घ्रिसमः प्रथमपादतुल्यो भवति तथा द्वितीयः चरणः तुर्यवत् चतुर्थपादवत् भवति, तद्वृत्तं अर्धसममिति उच्यते । यथा पुष्पिताग्रा ।

Verses in which the alternate quarters have the same structure, i.e., when the first quarter is similar to the third quarter and the second to the fourth, they called Ardhasamavṛttas

4.1.ii.I. उपचित्रम्
Upacitram

यदि प्रथमे तृतीये च पादे द्वौ सगणौ ततः सगणलघुगुरवः स्युः समे द्वितीये चतुर्थे च पादे द्वौ भगणौ, पुनः भगणात् (अर्थात् तृतीयभगणात्) द्वौ गुरु स्याताम् तदा "उपचित्रम्" नाम छन्दः। द्विरावृत्या श्लोकः पूरणीयः।

The first and the third quarters have three sa groups , one la and one ga group.

Second and fourth quarters have three bha groups, and two ga groups.

उदाहरणम् -
पुरवैरिपुस्तनुतां मुदं हेमनिभाशुकचन्दनलिपम्
गगनं चपलामिलितं यथा शारदनीरधरै-रुपचित्रम् ॥

4.1.ii.II. द्रुतमध्या
drutamadhyā

विषमपादगतं त्रयो भगणाः , द्वे च गुरुणी अक्षरे , समे पादे , नगणजगणौ, जगण-यगणयुक्तौ स्यातां चेत् सा 'द्रुतमध्या' नाम छन्दः ।

The first and the third quarters have three bha groups , two ga groups.

Second and fourth quarters have one na, two ja groups and one ya group.

उदाहरणम् -
नव यदा रमणी रसपूणा
भवति मनाजसराजसगन्धि.।
किं वद पौरुषमस्ति नराणां
बलकरकामयुतामपि लोके ॥

4.1.ii.III. वेगवती
vegavatī

यदि, प्रथमे तृतीये पादे, सगणद्वयात् परं, सगणगुरू स्यातां, अथ समे द्वितीये चतुर्थे च द्वौ भगणौ, पुन: भगणात् (तृतीयभगणात्) द्वौ गुरू भवेतां तदा छन्द:शास्त्रे 'वेगवती' नाम छन्द उच्यते ।

The first and the third quarters have three sa groups and one ga group.

Second and fourth quarters have three bha groups and two ga groups.

उदाहरणम् -
स्मरवेगवती व्रजरामा केशववंशग्वैरतिमुग्धा ।
रभसान्न गुरुन् गणयन्ती केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम॥

4.1.ii.IV. भद्रविराट्
bhadravirāṭ

यदि विषमे पादे तगणात् परौ जगनरगणौ, गुरुश्च स्यात्, समे पादे मगणसगणौ जगणः द्वौ गुरु च स्तः तदा "भद्रविराट्" इति नाम छन्दः।

The first and the third quarters have one ta, one ja, one ra and one ga group.

Second and fourth quarters have one ma, one sa, one ja and two ga groups.

उदाहरणम् -
कृष्णां कुरुसागरेति मग्नां
ध्यायन्तीं चरणं परञ्च*ह्रीणाम्।
यो रक्षितवान् यदूत्तमेशः
कृष्णोसौ मम हन्तु कश्मलानि॥

4.1.ii.V. केतुमती
ketumatī

यदि विषमे (१, ३) पादे सगणजगणौ सगुरुयुक्तौ सगणगुरुभ्यां सहितौ भवेताम्, समे=(२, ४) पादे भगण-नगण-रगण-गुरुतः उत्तरं एको गुरुः स्यात् तदा "केतुमती" इत्युच्यते।

The first and the third quarters have one sa, one ja, one sa and one ga group.

Second and fourth quarters have one bha, one na, one ra and two ga groups.

उदाहरणम् -
यदुपुङ्गवाय नमताद्धा ! रक्षति सकलमङ्गल ! यो नित्यम् ।
इतरे तु सन्ति कृपणेन्द्रा: स्वार्थ-परमनसो महवर्त्ता ॥

4.1.ii.VI. आख्यानकी
ākhyānakī

विषमे पादे द्वौ तगणौ, जगणगुरू च स्त:, पुनरेको गुरुश्च भवेत्, समे पादे जगणतगणौ जगणगुरू च स्याताम् , अन्ते पुन: एको गुरुश्चेत् तदा सा 'आख्यानकी' नाम कथ्यते ।

The first and the third quarters have two ta groups, one ja group and one ga group.

Second and fourth quarters have one ja, one ta, one ja and one ga group.

आख्यानकी स्यात् प्रकटीकृतार्थे यदीन्द्रवज्राचरण: पुरस्तात्।
उपेन्द्रवज्राचरणास्त्रयो अन्ये मनीषिणोक्ता विपरीत पूर्वा ॥

4.1.ii.VII. विपरीताख्यानकी
viparītākhyānakī

प्रथमे तृतीये च पादे जगणतगणौ जगणगुरू च स्याताम्, अथ एको गुरुश्च भवेत् । समे द्वितीये चतुर्थे पादे द्वौ तगणौ, जगणगुरू पुनरेको गुरुश्चेत् सा 'विपरीताख्यानकी' ।

The first and the third quarters have one ja, one ta, one ja and one ga group.

Second and fourth quarters have two ta groups, one ja and two ga groups.

स्फुटफेनचया हरिणप्लुता बलिमनिग्यतटा तरणे: सुता ।
कलहंसकुलारवशालिनी विहरतो हरति स्म हरेर्मन: ॥

4.1.ii.VIII. हरिणप्लुता
hariṇaplutā

प्रथमे तृतीये च पादे सगणद्वयात् सगणलधू, एकश्च गुरु: स्यात् । समे पादे नगण-भगणौ, भगण-रगणौ च स्यताम् , तदा सा 'हरिणप्लुता' इत्युच्यते ।

The first and the third quarters have three sa groups, one la and one ga groups.

Second and fourth quarters have one na, two bha and one ra group.

4.1.ii.IX. अपरवक्त्रं
aparavaktram

विषमे पादे नगण-नगण-रगण-लघव:,गुरुश्च स्यात् द्वितीये चतुर्थे च नगणजगणौ, तत: जगणरगणौ च स्याताम् , तदा इदम् 'अपरवक्त्रं' नाम् छन्दो ग्येयम् ।

The first and the third quarters have two na groups, one ra group, one la and one ga group.

Second and fourth quarters have one na, two ja groups and one ra group.

4.1.ii.X. पुष्पिताग्रा
puṣpitāgrā

विषमे पादे नगण-नगण-रगणात् परत: यगण: स्यात्, समे पादे नगणजगणौ, जगण-रगण-गुरवश्च स्यु:, तदा 'पुष्पिताग्रा' नाम छन्द उच्यते ।

The first and the third quarters have two na, one ra and one ya group.

Second and fourth quarters have one na, two ja, one ra and one ga group.

भुवनधव ! महान्गपाल !
त्वयि सततं ससुते समेतु भव्यम् ।
अनिशमिदमहं समीहमनो
भगवत ण्व भवामि भव्यदातु: ॥

4.1.ii.XI. यवमती
yavamatī

विषमे पादे रगण-जगणौ, पुन: रगण-जगणौ च स्याताम्, द्वितीये चतुर्थे च जगण-रगणौ, जरौ=जगण-रगणौ च स्यातम् अन्ते गुरुश्चैकश्चेत् तदेवं 'यवमती' नाम छन्दः ।

The first and the third quarters have ra, ja, ra and ja groups.

Second and fourth quarters have ja, ra, ja, ra and one ga group.

इति सह विदुरेण विश्वमूर्त्ते:
गुणकथया सुधया प्लावितोरुताप: ।
क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्तां
समुषित औपगविर्निशां ततो अगात् ॥

4.1.iii. विषमवृत्तम्
Viṣamavṛtta - Uneven metres

यस्य पादचतुष्के चतुर्ष्वपि पादेषु लक्षणं परस्परं मिथः भिन्नं दृश्यते, छन्दःशास्त्रविशारदाः तद् वृत्तं विषमं कथयन्ति । यथा कलिका छन्दः

Verses in which all the quarters are dissimilar from the point of view of number and placement of syllables, are called Viṣamavṛttas

4.1.iii.I. पदचतुरूर्ध्वाभिधम्
padacaturūrdhvam

यस्य-वृत्तस्य प्रथम: पाद : अष्टभिर्वर्णै: स्यात् । मुखपादात् द्वितीयाद्या: पादा: चतुर्भि: क्रमाद् वृद्धै: अक्षरै: नैरन्तर्येण स्यु: तत् छन्द: पिंगलादिभिराचार्यै: 'पदचतुरूर्ध्वाभिधम्' नाम कथितम् , विलक्षणै: पादै: जातं सौन्दर्यं यस्य तादृशम् ।

प्रथमपादोष्टाक्षरः, द्वितीयो द्वादशाक्षरः, तृतीयः षोडशाक्षरः, चतुर्थो विंशत्याक्षर इति निर्गलितोर्थः ।

In this metre, the number of syllables in the successive quarters increases by 4. The first quarter contians 8 syllables, second - 12 syllables, third - 16 syllables and fourth - 20 syllables.

मुखपादोष्टभिर्वर्णैः
परेस्मान्मकरालयैः क्रमाद् वृद्धाः ।
सततं यस्य विचित्रैः पादैः सम्पन्नसौन्दर्यं
तदभिहितममलधीभिः पदचतुरूर्ध्वाभिधं वृत्तम् ।

4.1.iii.II. आपीडम्
āpīḍam

विरचितान् विषमसंख्यकान् चरणान् भजतीति तादृशे प्रथमोक्ते पदचतुरूर्ध्वाभिधे वृत्ते गुरुयुग्मं अवसाने यस्य तादृशे सति इत्थंप्रकारेण उपसर्गेण सहितः "आपीड" इत्याख्यं छन्दो भवति। कम्भूत आपीडः-विधृतरुचिरपदविततियतिः=विधृता सम्पादिता रुचिरा हृद्या पदानां वितत्या यतिर्यत्र स तथाविधः।

If the last two syllables in each quarter are long and all the remainig syllables are short, then the previously described padacaturūrdhva metre is āpīḍam.

प्रथम मुदिते वृत्ते
विरचितविषमचरणभाजि ।
गुरुकुलयुगलनिधे इति कलित आङा
विधृतरुचिरपदविततिं यतिरिति भवति पीडः॥

4.1.iii.III. कलिका
kalikā

यदि प्रथमश्चरणः द्वितीयचरणगतं लक्षणं श्रयति द्वितीयमपि प्रथमपादोक्तं लक्षणं श्रयति, यदि च चरणद्वयं तृतीयचतुर्थरूपम् यथावस्थितमेव स्यात् अनया रीत्या स आपीड एव प्रसिद्धा कलिका नाम छन्दो भवति । अस्यायमाशयः-यदि प्रथमः पादो द्वादशाक्षरः, द्वितीयोष्टाक्षरः, तृतीयः षोडशाक्षरः, चतुर्थो विंशत्यक्षरः तदा कलिका नामेत्युच्यते। इमामेव मञ्जरी इति नाम्ना व्याहरन्ति।

Placing the first quarter of padacaturūrdhva metre at its second, second quarter of padacaturūrdhva metre at its first, third and fourth quarters being unchanged, kalikā metre is formed. It is also known as mañjarī.

The first quarter has 12 syllables, second - 8 syllables, third - 16 syllables and fourth - 20 syllables.

प्रथममितरचरणसमुत्थं
श्रयति जगति लक्ष्म।
इतरदितरजनतिमपि यदि चतुर्थं
चरणयुगलकमधिकृतमपरमिति कलिका सा॥

4.1.iii.IV. लवली
lavalī

यदि तृतीयः चरणः प्रथमपादोक्तम् अष्टाक्षरत्वरुपं लक्षणम् तद्युक्तो भवति, पादत्रयम् प्रस्तुतम् समग्रमपि आपीडलक्षणं श्रयते तदा हि इह शास्त्रे प्रसिद्धा "लवली" नाम छन्दः। द्वाभ्यां गुरुभ्यां युक्तः सकलचरणानाम् अन्तः अवसानं यस्याः सा तादृशी। अत्र-प्रथमः पादो १२ द्वादशाक्षरः, द्वितीयः १६ षोडशाक्षरः, तृतीयः ८ अष्टाक्षरः, चतुर्थो २० विंशत्याक्षर इति सारः।

Placing the first quarter of padacaturūrdhva metre at its third, lavalī metre is formed.

The first quarter has 12 syllables, second - 16 syllables, third - 8 syllables and fourth - 20 syllables.

द्विगुरुयुतसकलचरणान्ता
मुखचरणरचितमनुभवतितृतीयः
चरण इह हि लक्ष्म
प्रकृतमपरमखिलमपि यदि भजति लवली सा॥

4.1.iii.V. अमृतधारा
amṛtadhārā

यदि प्रथमपादोष्टाक्षरात्मकः, चतुर्थपादरूपेण भवति, चतुर्थः पादोष्टाक्षरात्मको भवतीति यावत्, समग्रम् पादत्रयम् आपीदस्थद्वितीयपादादितुल्यं स्यात् तदा अवसाने गुरुयुग्मं यस्याः सा तादृशी हृद्यपदरचितपादा छन्दःशास्त्रे 'अमृतधारा' सेति सारः।

Placing the first quarter of padacaturūrdhva metre at its fourth, amṛtadhārā metre is formed.

The first quarter has 12 syllables, second - 16 syllables, third - 20 syllables and fourth - 8 syllables.

There is no restriction on the occurence of short and long syllables.

प्रथममधिवसति यदि तुर्य
चरमचरणपदमवसितगुरुयुग्मा।
निखिलमपरमुपरितनसममिह ललितपादा
त्रितयममृतधारा॥

4.1.iii.VI. उद्गता
udgatā

आदिमे प्रथमे पादे सगण-जगण-सगणाः, सगण-लघू च स्याताम् अनन्तरम् द्वितीये पादे नगण-सगण-जगण-गुरुषु सत्सु त्रयाणां पूरणे तृतीये पादे स्थिता ये भगण-नगण-जगण-लघवः ते गुरुयुक्ताः कार्याः। चतुर्थे पादे सगण-जगण-सगणाः जगण-गुरु च भवतः। एवं सति प्रथमं पादम् एकीकृत्य पठेत् अर्थात् प्रथमं पादं द्वितीयेनैकीकृत्य उच्चारयेदित्यर्थः। प्रथमद्वितीयपादौ बहुविलम्बेन न पठेत् अत्यन्तयतिं न कुर्यादित्याशयः, एवं कृते लक्षणे "उद्गता" नाम छन्दो ज्ञेयम्॥

The four quarters of an udgatā metre have the following syllabic arrangements:

1st Pāda - sa, ja, sa, la - 10 syllables

2nd Pāda - na, sa, ja, ga - 10 syllables

bha, na, ja, la, ga - 11 syllables

4th Pāda - sa, ja, sa, ja, ga - 13 syllables

Example:

अथ वासवस्य वचनेन
रुचिर वदनस्त्रिलोचनम्।
क्लान्तिरहितमभिराधयितुं
विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः॥

4.1.iii.VII. सौरभकं
saurabhakam

यदि इह तृतीये पादे रगणनगणौ, भगण गुरु च स्याताम्, अपरं तृतीयवर्जे समग्रं प्रथम-द्वितीय-चतुर्थरुपम् उद्गतास्थितं समग्रं लक्षणम् प्रप्नोति तदा सौरभकं नाम वृत्तमुच्यते।

This metre is same as udgatā with its third quarter replaced by the arrangement - ra, bha, and one long syllables (10 syllables in all)

चरणत्रयं भजति लक्ष्म यदि सकलमुद्गतागतम् ।
नौं भगौ भवति सौरभकं चरणे यदीह भवस्तृतीयके॥

4.1.iii.VIII. ललितम्
Lalitam

यदि तृतीयः पादः नगणद्वयम्, सकारद्वयञ्च आश्रयते, अपरञ्च पादत्रयम् प्रथम द्वितीय चतुर्थात्मकं निश्चयेन उद्गतावत् स्यात् तदा तत् छन्दः "ललितम्" नाम कथितम्।

This metre is same as udgatā with its third quarter replaced by the arrangement - 2 na groups, and 2 sa groups (12 syllables in all)

4.1.iii.IX. उपस्थितप्रचुपितं
upasthitapracupitam

मगणसगणौ, जगणभगणौ, द्वौ गुरु च एकः प्रथमचरणः द्वितीयादिपादात् पृथक्कृत्य पठनीय इत्यर्थः। अतः अन्यत् पादत्रयं द्वितीयादि एकीकृत्यैव पठनीयम् न तु तत्र विरामो विधेयः। सगण-नगण-जगण-रगण-गुरवः द्वितीये पादे कार्या। नगणौ, सगणश्च एते त्रुतीये पादे देयाः। जगणयगणौ तौ चतुर्थे पादे कार्यौ, एवं कृते "उपस्थितप्रचुपितं" नाम छन्द उक्तमित्यर्थः।

This is an uneven metre with its 4 quarters having arrangements:

1. ma, sa, ja, bha and two ga - 14 syllables

2. sa, na, ra and one long - 13 syllables

2 na groups, sa - 9 syllables

3. 3 na, one ja and ya

म्सौ ज्गौ गौ प्रथमाङ्घ्रिरेकतः पृथगन्यत्
त्रितयं सनजरगास्तथा ननौ सः
त्रिनपरिकलितजयौ
प्रचुपितमिदमुदितमुपस्थितपूर्वम्॥

4.1.iii.X. वर्धमानम्
vardhamānam

तृतीये पादे द्वौ नगणौ ततः सगणनगणौ परन्तु तौ नगणसगणाभ्यां सहितौ स्याताम् प्रथम-द्वितीय-चतुर्थात्मकम् उपस्थितप्रचुपिततुल्यमेव भवति तत् वृत्तम् 'वर्धमान' नाम कथितम्।

This metre is same as upasthitapracupitam with its third quarter replaced by the arrangement - 2 na, sa, 2 na, sa - 18 syllables.

नौ पादेथ तृतीयके सनौ नसयुक्तौ। प्रथमाङ्घ्रिकृतयतिस्तुवर्धमानम्
त्रितयमपरमपि पूर्वसदृशमिह भवति प्रततमतिभिरितिगदितं खलु वृत्तम्

4.1.iii.XI. शुद्धविराडार्षभम्
śuddhavirāḍārṣabham

अस्मिन् एव वर्धमाननामके छन्दसि तृतीये पादे तगण-रगण-जगणाः स्युः। प्रथमे च पादे यतिः स्यात् यदि अपरञ्च पादत्रयम् उपस्थितप्रचुपितवत् भवेत् तदा तत् शुद्धविराडार्षभम् नाम छन्दो भवति।

śuddhavirāḍārṣabham is an upasthitapracupita with its third quarter replaced by the arrangement - ta, ja, ra

4.1.iv. गाथा
Gāthā

त्रिभिः षड्भिः चरणैः उपलक्षिता संयुताः गाथाः भवन्ति ।

विषमान्यक्षराणि यस्य तादृशा: पादा यस्य तत् अष्टदशसप्तनवाक्षरादिपादमित्यर्थ: अथवा पादै: स्त्रीयै: पादै: त्रिपादं षट्पादं वा दशधर्मवदित्युदाहरणम् ।

दश धर्म न जानन्ति धृतराष्ट ! निबोध तान् ॥
*मत्त: प्रमत्त उन्मत्त: श्रान्त: क्रुद्धो बुभुक्षित:।
त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्ध: कामी च ते दश ॥

इत्येवञ्जातीयकं षट्पदीहाथारूपं यच्छन्द:~ अत्र नोक्तम् तत्सूरिभि: 'गाथा' इति नाम्ना प्रोक्तम् ।

Gāthā is the category of metres which contains 3 or 6 quarters.

Each quarter contains uneven number of syllables.

4.2. मात्राछन्दः
Mātrā Chandas or Metres of Syllabic Instants

गणाः - चतुर्मात्राः

- सर्वगुरुः ऽऽ
- अन्तगुरुः ॥ऽ
- मध्यगुरुः ।ऽ।
- आदिगुरुः ऽ॥
- सर्वलघुः ॥॥

Gaṇas in Mātrā chandas are groups of syllables which contain 4 syllabic instants. Guru or long vowels are of 2 mātrās (syllabic instants) and Laghu or short vowels are of 1 mātrā.

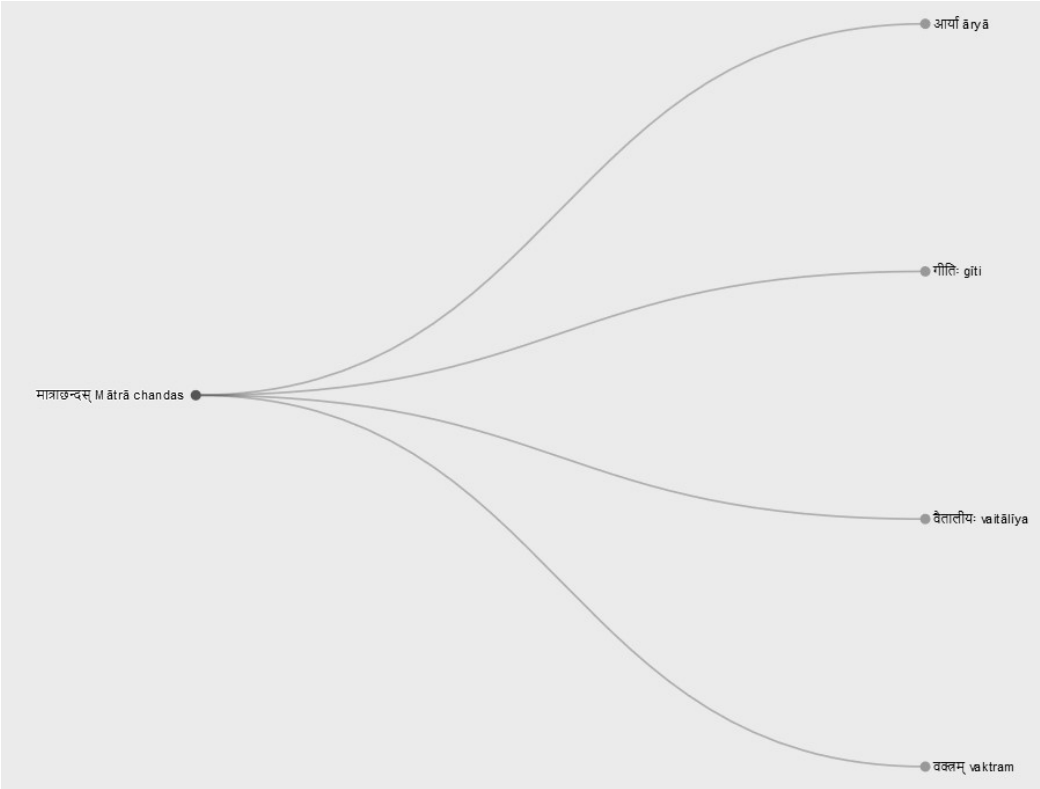

4.2.i. आर्या
āryā

पूर्वार्धः –

- ३० मात्राः
- सप्तगणाः भवन्ति अन्ते गुरुः
- प्रथमे पादे द्वादश द्वितीये पादे अष्टादश अक्षराः
- विषमे (प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तम) स्थाने जगणः न भवति ।
- षष्ठे गणे जगणो भवति अथवा चत्वारो लघवो भवन्ति ।

उत्तरार्धे

- २७ मात्राः
- सप्तगणाः भवन्ति अन्ते गुरुः
- तृतीयपादे द्वादश अक्षराः

  चतुर्थपादे पञ्चदश अक्षराः

- षष्ठस्थाने गणे एको लघुः भवति ।

यतिनियमम् –

- षष्ठस्थाने चतुर्लघौ गणे कृते सति द्वितीयलघोः पूर्वं प्रथम लघ्वनन्तरं यतियुक्तं पदं नियमेन समाप्यते ।
- सप्तमस्थाने चतुर्लघो कृते सति प्रथम लघोः पूर्वमेव षष्ठगणानन्तरं सयति पद नियमो भवति ।
- उत्तरार्धे पञ्चमस्थाने चतुर्लघौ गणे सति प्रथमलघोः पूर्वं चतुर्थं गणान्ते सयति पदं नियम्यते ।

Āryā meter is a meter used in Sanskrit and Prakrit verses. A verse in āryā metre is in four metrical feet called pādas. Unlike the majority of meters employed in classical Sanskrit, the āryā meter is based on the number of mātrās (morae) per pāda. A syllable containing a short vowel counts for one mātrā, and a syllable containing a long vowel or a short vowel followed by two consonants counts for two mātrās.

The basic āryā verse has 12, 18, 12 and 15 mātrās in the first, second, third, and fourth pādas respectively.

Odd numbered mātrā-Gaṇas should not be ja-Gaṇa.

Sixth Gaṇa should be ja-Gaṇa.

Examples:

1. हन्त विरहः समन्तात्, ज्वलयति दुवरितीव्र- संवे-गः।
अरुणस्तपनशिलामिव, पुनर्न मां भस्मतां नयति॥

2. वृन्दावनेस-लीलं वल्गुद्रुमकांडनिहित तनुयष्टिः।
स्मेरमुखार्पितवेणुः कृष्णो यदि मनसि कः स्वर्गः॥

4.2.i.I. पथ्या
Pathyā

यस्याम् आर्यायां द्वादशमात्रात्मको प्रथमतृतीयौ पादौ भवतः सा पथ्याभिधीयते
Āryā metre in which the first and third quarters have 12 mātrās is called Pathyā
Example:
जय जय जगदीश विभो, केशव कंसान्त माधवानन्त।
कुरु करुणामिति भणितिः, पथ्या भवेरोग दुःस्थानाम्॥

4.2.i.II. विपुला
Vipula

यस्याः आर्यायाः पूर्वार्धोत्तरार्धयोः व्यस्तयोः समस्तयोर्वा आदिमं प्रारम्भस्थितं गणत्रयं संलङ्घ्य लंघयित्वा पादो भवति, ताम् आर्यां विपुलामिति कथयति
Āryā metre in which the first three gaṇas (in either all 4 quarters or the first 2 quarters) together form one quarter, it is called Vipulā.
Example:
या स्त्रीकुचकलशनितम्बमण्डला जायते महाविपुला।
गम्भीरनाभिरतिदीर्घलोचना भवति सा सुभगा॥

4.2.i.III. चपला
Capalā

यस्याः आर्यायाः पूर्वार्धे उत्तरार्धे च द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरुसम्पन्नौ जगणौ भवतः तस्याः चपला इति नाम कथितम् ।
Āryā metre in which there is ja-gaṇa between the second and fourth gaṇa is called Capalā.
Example:
जपला न चेत् कदाचिन्नृणां भवेद्भक्तिभावना कृष्णो।
धर्मार्थकाममोक्षास्तदा करस्था न सन्देहः॥

1. मुखचपला Mukhacapalā

यस्याः आर्यायाः पूर्वार्धं चपलानिष्ठं लक्षणं धारयेत, उत्तरार्धे आर्यायाः सामान्यभवं लक्षणं यस्याः सा आर्या मुखचपला कथिता ।

In this metre, the first two quarters have the characteristics of Capalā metre and the last two quarters have the characteristics of āryā metre.

Example:
नन्दसुत! वञ्चकस्त्वं दृढं न ते प्रेम गच्छ तत्रै-व।
यत्र भवति ते रागः कापि जगादेति मुखचपला॥

2. जघनचपला Jaghanacapalā

यस्याः आर्यायाः प्रथमे अर्धे आर्यायाः सामान्यलक्षणं भवति तथा उत्तरार्धे चपलायाः लक्षणम् आश्रयेत सा जघनचपला ।

In this metre, the first two quarters have the characteristics of āryā metre and the last two quarters have the characteristics of Capalā metre.

Example
कृष्णः श्रृङ्गार पदुयौवनमदरागचपल ललिताङ्गः।
आसीद् व्रजाङ्गनानां मनोहरो जघनचपलानाम्॥

4.2.ii. गीतिः
Gīti

पूर्वोत्तरार्धयोः आर्यापूर्वार्धगतं लक्षणं भवेत् सा गीतिः

उभयपादाः त्रिंशन्मात्राः पूर्वोत्तरपादौ सप्तगणाःअन्ते गुरुः

प्रथमे पादे द्वादश मात्राः

द्वितीये पादे अष्टादश मात्राः

विषमे (प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तम) स्थाने जगणः न भवति ।

षष्ठे गणे जगणो भवति अथवा चत्वारो लघवो भवन्ति ।

यतिनियमम् –

षष्ठस्थाने चतुर्लघौ गणे कृते सति द्वितीयलघोः पूर्वं प्रथम लघ्वनन्तरं यतियुक्तं पदं नियमेन समाप्यते ।

सप्तमस्थाने चतुर्लघो कृते सति प्रथम लघोः पूर्वमेव षष्ठगणानन्तरं सयति पद नियमो भवति ।

The gīti meter has 12, 18, 12 and 18 mātrās in its four pādas respectively.

Example:

केशबवंशजगीतिर्लोकमनोहरिणहारिणी जयति।
गोपीमानग्रन्थेर्विमोचनि दिव्यगायनाश्चर्या॥

4.2.ii.I. उपगीतिः
Upagīti

आर्यायाः उत्तरार्धे यत् लक्षणं भवति तत् लक्षणं यदि उभयोरपि अर्धयोः स्यात् तां उपगीतिं कथयति ।

उत्तरार्धे –

- २७ मात्राः
- सप्तगणाः भवन्ति अन्ते गुरुः
- तृतीयपादे द्वादश अक्षराः
- चतुर्थपादे पञ्चदश अक्षराः
- षष्ठस्थाने गणे एको लघुः भवति ।
- सप्तगणाः भवन्ति अन्ते गुरुः

The upagīti meter has 12, 15, 12 and 15 mātrās in its four pādas respectively.
Example:

नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे मुरारातिम्।
अस्मारयदुपगितिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतेः॥

4.2.ii.II. उद्गीतिः
Udgīti

आर्यायाः पूर्वार्धं यस्या उत्तरार्धं भवेत्, आर्याया उत्तरार्धं च यस्याः पूर्वार्धं भवेत् सा उद्गीतिः ।

The udgīti meter has 12, 15, 12 and 18 mātrās in its four pādas respectively.
Example:

नारायणस्य सन्ततमुदगीतिः संस्मृतिर्भक्त्या।
आर्चायामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः॥

4.2.ii.III. आर्यागीतिः
āryāgīti

यदि आर्यापूर्वार्धम् अवसाने एकेन अधिकेन गुरुणा युक्तं भवेत्, इतरत् द्वितीयं यदीयम् उत्तरार्धं पूर्वार्धवत् भवति सा आर्यागीतिः कथिता ।

आर्यागीत्यां तु पूर्वार्धे उत्तरार्धे उभयोरपि पूर्णा अष्टौ गणा भवन्ति ।

उभयदलयोः ३२ मात्राः सन्ति ।

The āryāgīti meter has 12, 20, 12 and 20 mātrās in its four pādas respectively.
Example:

हर्षश्रुस्तिमितदृशः प्रमोदरोमाञ्चुकाञ्चितदेहाः।
आर्यागीति भक्ता गायन्ति श्रीपतेश्चरितसम्बद्धाम्॥

4.2.iii. वैतालीयछन्दस्
Vaitālīya

- वैतालीये छन्दसि प्रथमे तृतीये च पादे षड् मात्राः भवन्ति तथा द्वितीये चतुर्थे च पादे अष्टौ मात्राः भवन्ति
- उक्तानां कलानाम् अन्ते रगणश्च लघुश्च गुरुश्च भवन्ति
- आद्यानां कलानां निवेशने नियमम् –
    - समे पादे ताः षट्कलाः निरन्तराः लघवः नो स्युः ताः गुरुमिश्रिताः भवन्ति ।
    - विषमे पादे यथेच्छं कर्तव्याः ।
- आद्यासु षट् मात्रासु विषमे पादे तथा अष्टसु मात्रासु समपादे द्वितीया चतुर्थी षष्ठी च कलाः
- तृतीयपञ्चमसप्तम्या मिलिताः न भवन्ति ।
- पूर्वाश्रिता भवितुमर्हन्ति न तु पराश्रिताः ।
- प्रथमतृतीयपादे १४ कलाः भवन्ति
- द्वितीयचतुर्थपादे १६ कलाः भवन्ति

The first and the third lines contain 14 mātrās in which after six mātrās the arrangement of syllables by short and long is: long-short-long-short-long.

The second and fourth lines of this metre have 16 syllabic instants in which after 8 mātrās the arrangement of syllable by short and long is: long-short-long-short-long.

The first six mātrās in the first and third lines and the first eight mātrās in the second and fourth lines can be a mixture of short or long syllables.

Example

घुसृणेन मदेन चर्चितं, तव यन्निन्दति राधिके कुचम्।
मुदमातनुतेऽत्र पाकिनं, तद् वैतालीयं कलं हरेः॥

4.2.iii.I. औपच्छन्दसिकम्
Aupacchandasikam

- विषमपादयोः षण्णामन्ते तथा समपादयोः अष्टानां मात्राणाम् अन्ते यो रगणयगणौ भवतः शेषं तथैव वैतालीयवत् यदि स्यात् तदा औपच्छन्दसिकं नाम छन्दः कथितम् ।
- वैतालीयच्छन्दसि अन्ते यदि एको गुरुरधिको भवति तदा औपच्छन्दसिकं नाम छन्दः ।
- समे १८ मात्राः
- विषमे १६ मात्राः

This chanda is exactly like that of vaitālīya but each line here has one long syllable extra at the end.

So here the first and third lines have 16 mātrās and second and fourth lines have 18 mātrās.

Example
वाक्यैर्मधुरैः प्रतार्य पूर्व यः पश्चादभि सन्दधाति मित्रम्।
तं दुष्टमति विशिष्टगोष्ठ्यामौपच्छन्दसिकं वदन्ति बाह्या॥

4.2.iii.II. आपातलिका
āpātalika

षण्णाम् अष्टानां कलानाम् अन्ते भगणाद् द्वौ गुरू भवतः अन्यत् सर्वं वैतालीयवत् स्यात् आपातलिका कथिता ।

In this metre, one bha gaṇa and two guru-s follow after either 6 or 8 mātrās, all other characteristics are same as that of Vaitālīya metre.

Example

पिङ्गलकेशी कपिलाक्षि, वाचाटा विकटोन्नतदन्ती।
आपातलिका पुनरेषा नृपति कुलेऽपि न भाग्यमुपैति॥

4.2.iii.III. दक्षिणान्तिका
Dakṣiṇāntikā

- चतुर्षु चरणेषु द्वितीया मात्रा तृतीयया संयुक्ता भवति चेत् तदा दक्षिणान्तिका नाम भवति ।
- वैतालीये यदा द्वितीया कला दीर्घा भवति तदा दक्षिणान्तिका छन्दो नामेति भावः ।

The characteristics of this metre are:

- In all the 4 quarters, the second and third mātrās are joint together.
- Vaitālīya metre in which the second mātrā is a long syllable in all the four quarters then it is Dakṣiṇāntikā metre.

Example

महीभजां श्रेष्ठ इत्यसो निगद्यते तैर्नीतिवेदिभिः।
श्रुतेन शीलेन संयतै-स्तथैव लङ्कालोचनो नृपः॥

4.2.iii.IV. उदीच्यवृत्तिः
Udicyavṛtti

- यदा विषमयोः पादयोः द्वितीया मात्रा तृतीयया सह युक्तो भवति तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम छन्दो भवति ।
- द्वितीया मात्रा प्रथम-तृतीयपादयोः दीर्घा भवति, अन्यत् सर्वं वैतालीयवत् ।

The characteristics of this metre are:

- In the first and third quarters, the second and third mātrās are joint together
- Vaitālīya metre in which the second mātrā is a long syllable in the first and third quarters then it is Udicyavṛtti metre.

Example

अवाचकमनूर्जिताक्षरं श्रुतिदुष्टं यतिदुष्टमक्रमम्।
प्रसादरहितं च नेष्यते, कविभिः काव्यमुदीच्यवृत्तिभिः॥

4.2.iii.V. प्राच्यवृत्तिः
Prācyavṛtti

- समपादयोः पञ्चमो कालः चतुर्थेन लघुना युतो यदि भवति तदा प्राच्यवृत्तिः इति कथ्यते ।
- अत्र चतुर्थपञ्चममात्रे एकेन गुरुणा उपात्ते भवतः, अन्यत् सर्वं वैतालीयवत् भवति ।

The characteristics of this metre are:

- In the second and fourth quarters, the fourth and fifth mātrās are joint together.
- Vaitālīya metre in which the fourth mātrā is a long syllable in the first and third quarters then it is Prācyavṛtti metre.

Example
विपुलार्थसुवाचकाक्षराः कस्य नाम न हरन्ति मानसम्।
रसभावविशेषपेशलाः प्रच्यवृत्तिकविकाव्यसम्पदः॥

4.2.iii.VI. प्रवृत्तकम्
Pravṛttakam

- विषमपादे द्वितीयतृतीयमात्रायोगो भवति
- समपादे चतुर्थपञ्चममात्रासंयोगो भवति
- अन्यत् सर्वं वैतालीयवत् ।

The characteristics of this metre are:

- In the first and third quarters, the second and third mātrās are joint together.
- In the second and fourth quarters, the fourth and fifth mātrās are joint together.
- All other characteristics are same as Vaitālīya metre.

Example
इदं भरतवंशभू- भृता, श्रूयतां श्रुतिमनो रसायनम्।
पवित्रमधिकं शुभोदयं, व्यासवक्त्रकथितं प्रवृत्तकम्॥

4.2.iii.VII. अपरान्तिका
Aparāntikā

यत्र चतुर्ष्वपि चरणेषु चतुर्थपञ्चममात्रयोः संयोगो दृश्यते तथा सर्वत्र षोडशमात्रता च जायते तदा अपरान्तिका नाम छन्दः
In all the four quarters, the fourth and fifth mātrās are joint together and all the quarters contain 16 mātrās.
Example
स्थिरविलासनतमौक्तिकावली कमलकोमलाङ्गी मृगेक्षणा।
हरतिकस्यहृदयं न कामिनः सुरतकेलिकुशलाऽपरान्तिका॥

4.2.iii.VIII. चारुहासिनी
Cāruhāsinī

सर्वेषु पादेषु –

- चतुर्दशमात्राः सन्ति
- द्वितीयतृतीयमात्रयोः संयोगश्च भवति

In all the four quarters of this metre:

- there are 14 mātrās
- second and third mātrās are combined together.

Example
मनाक् प्रसृतदन्तदीधितिः स्मरोल्लसित गण्डमडला।
कटाक्षललिता तु कामिनी मनोहरति चारुहासिनी॥

4.2.iv. वक्त्रम्
Vaktram

- प्रथमाक्षरात् ऊर्ध्वं नगण-सगणौ न स्याताम्, मगणादुषु कोऽपि यथेच्छं स्यात् ।
- चतुर्थाक्षरात् परतः यगणः स्यात्
- समपादयोः प्रथमाक्षरात् पश्चात् रगणोऽपि न भवति

- After the first syllable, there can be any gaṇa other than na gaṇa or sa gaṇa.
- After the fourth syllable, there should be ya gaṇa
- In the second and fourth quarters, after the first and fifth syllable there should be no ra gaṇa.

Example
नवधाराम्बुसंसिक्तं वसुधागन्धिनिश्वासम्।
किचिदुन्नतधोणाग्रं महीकामयते वक्त्रम्॥

4.2.iv.I. पथ्यावक्त्रम्
Pathyāvaktram

द्वितीय-चतुर्थपादयोः चतुर्थाक्षरात् परतः जगणेन युक्तं पथ्यावक्त्रं नाम वृत्तं प्रकीर्तितम् ।
In the second and fourth quarters after the fourth syllable there should be ja gaṇa.
Example
नित्यं नीतिनिषण्णस्य, राज्ञोराष्ट्रं न सीदति।
नहि पथ्याशिनः काये, जायन्ते व्याधिवेदना॥

4.2.iv.II. विपरीतपथ्यावक्त्रम्
Viparītapathyāvaktram

प्रथम-तृतीयपादयोः चतुराक्षरात् परतः जगणेन युक्ता स्यात् तदा विपरीतपथ्यावक्त्रम् ।
In the first and third quarters after the fourth syllable there should be ja gaṇa.
Example
भर्त्तुराज्ञानुवर्तिनी, या स्त्री स्यात्सा स्थिरा लक्ष्मीः।
स्वप्ज्ञभुत्वाऽभिमानिनी, विपरीता परित्याज्या॥

4.2.iv.III. चपलावक्त्रम्
capalāvaktram

प्रथम-तृतीयपादयोः चतुराक्षरात् परतः यदि नगणः स्यात् तदा चपलावक्त्रं नाम वृत्तं भवति
In the first and third quarters after the fourth syllable there should be na gaṇa.
Example
क्षीयमाणाऽग्रदशना, वक्त्रानिमसिनासाग्रा।
कन्यका वक्त्रचपला, लभते धूर्तसौभाग्यम्॥

4.2.iv.IV. युग्मविपुला
yugmavipulā

- द्वितीय-चतुर्थपादयोः सप्तमः वर्णः लघुसंज्ञकः स्यात् सा युग्मविपुला कथिता ।
- विशेषः – यद्यपि पथ्यानामके वृत्तेऽपि द्वितीयचतुर्थपादयोः सप्तमो वर्णो लघु भवति, तथापि तत्र जगणस्य प्राधान्यम्, अत्र तु प्राधान्ये सप्तमवर्णस्य लघुत्वं भवति ।
- सैतवमुनेः मते चतुर्षु पादेषु सप्तमो वर्णो लघु भवति ।

- The seventh syllable in the second and fourth quarter is short
- Even though in pathyā metre, the seventh syllable in the second and fourth quarter is short, there the importance is given to the presence of ja gaṇa, while here the seventh syllable being short is more important.
- According to Saitava muni, the seventh syllable in all the quarters is short

Example
इयं सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी
इन्दीवराक्षी हृदयं दन्दहीति तथापि मे॥
सैतवेन पथाऽर्णवं तीर्णा दशरथात्मजः।
रक्षःक्षयकरीं पुनः प्रतिज्ञां स्वेन बाहुना॥

4.2.iv.V. भविपुला
bhavipulā

- चतुर्थाक्षरात् भगणेन संयुता चेत् तदा भविपुला भवति ।
- केचन पण्डिताः सर्वेषु पादेषु स्वीकुर्वन्ति, केचित् तु विषमपादविषयेयमिति स्वीकुर्वन्ति ।

- After the fourth syllable there is bha gaṇa either in all the four quarters or in the first and third quarters.

Example
इयं सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी।
इन्द्रीवराक्षी सततं दहतीति तथापि मे॥

4.2.iv.VI. रविपुला
ravipulā

चतुर्थाक्षरात् रगणेन संयुता चेत् तदा रविपुला भवति ।
After the fourth syllable there is ra gaṇa

Example
लक्ष्मीपति लोकनाथं रथाङ्गधरमीश्वरम्।
यज्ञेश्वरं शाङ्र्गपाणि प्रणमामि त्रयीतनुम्॥

4.2.iv.VII. नविपुला
navipulā

चतुर्थाक्षरात् परतः नगणेन संयुता चेत् तदा नविपुला भवति ।
After the fourth syllable there is na gaṇa
Example
तपः स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम्।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम्॥

4.2.iv.VIII. तविपुला
tavipulā

चतुर्थाक्षरात् परतः तगणेन संयुता चेत् तदा तविपुला भवति ।
After the fourth syllable there is ta gaṇa
Example
सा वैदुष्ये प्रोढिर्यदि सर्वशास्त्रानुगामिनी।
सा शूरता श्रेष्ठा यदि सर्वशास्त्रानुगामिनी॥

4.2.v. मात्रासमवृत्तम्
mātrāsamavṛtta

In this type of metre, all the four quarters have equal number of syllabic instants.

4.2.v.I. अचलधृतिवृत्तम्
acaladhṛtivṛttam

- षोढशलघवः वर्णाः यत्र सा अचलधृतिः ।
- इमाम् अचलधृतिं पिङ्गलमुनिः गीत्यार्या नाम जातिभेदं स्वीकरोति ।

- It contains 16 short syllables
- Piṅgala considers this metre as a category of gītyāryā.

Example
मदकलखगकुलकलरवमुखरिणि।
विकसितसरसिजपरिमलसुरभिणि॥
गिरिवरपरिसरसरसि महति खलु।
रतिरतिशयमिह मम हृदि विलसति॥

4.2.v.II. मात्रासमकम्
mātrāsamakam

- यस्य श्लोकस्य पादे नवमः लघुः अन्तिमं (१६) गुरुः च स्यात् तद्वृत्तं मात्रासमकम् इत्युच्यते
- षोढशमात्राः भवन्ति

Mātrāsamaka metre consists of four quarters each of which contains 16 syllabic instants. The most general variety of this metre is that in which the ninth syllabic instant is short and the last is long. The different varieties of this metre arise from particular syllabic instants being short or long.

Example
अश्मश्रुमुखो विरलैर्दन्तैर्गम्भीराक्षो मितनासाग्रः।
निर्मासहनुः स्फुटितैः केशैर्मात्रासमकं लभते दुःखम्॥

4.2.v.III. विश्लोकवृत्तम्
viślokavṛttam

- चतुष्कलातः पश्चात् जगणो यत्र भवति अथवा चतुर्लघुरूपो वा यत्र गणः तद् विश्लोकम्

  षोढशमात्राः भवन्ति

- After the fourth syllable, there is ja gaṇa

  It consists of 16 mātrās

Example
सद्यः पदारविन्दे मातः शान्ति तवाति सौभाग्येन।
लप्स्ये कदा भवानि प्रेम्णा येनात्र पूरुषो विश्लोकः॥

4.2.v.IV. वानवासिकावृत्तम्
vānavāsikāvṛttam

अष्टमात्रानन्तरं यदि जगणः चत्वारो लघुवर्णाः वा स्युः तदा वानवासिका वृत्तम् ।
After 8 mātrās there is ja gaṇa or four short syllables.
Example
या स्वसुखार्थं सदैव भक्त्या।
लोकहितार्य हरिहरमूर्ति॥

4.2.v.V. चित्रा वृत्तम्
citrāvṛttam

पञ्च, अष्टौ नव एतेषु यदि लघुः वर्णः स्यात् तदा चित्रा नाम वृत्तम्
In this metre the fifth, eigth and nineth syllables are short syllables
Example
यदि वाञ्छसि परपदमारोढुं
मैत्रीं परिहर सह वनिताभिः।
मुह्यति मुनि रपि विषयासङ्गा
च्चित्रा भवति हि मनसो वृत्तिः॥

4.2.v.VI. उपचित्रावृत्तम्
upacitrāvṛttam

- नवमे मात्रास्वरूपे दशमेन मात्रास्वरूपेण युक्ते सति उपचित्रा नाम मात्रासमकं वृत्तं भवति

  अथवा

- यस्मिन् छन्दसि अष्टाभ्यो मात्राभ्यः परतः भगणाद् द्वौ गुरुवर्णौ भवतः तद्वृत्तम् उपचित्रा नामकं भवति

- The nineth and tenth mātrās are combined.
- After the 8th mātrā there is bha gaṇa and two long syllables.

Example
यच्चितं गुरुसक्तमुदारं विद्याभ्यासमहाव्यसनञ्च।
पृथ्वी तस्य गुणै रूपचित्रा चन्द्रमरीचिनिभैर्भवतीयम्॥

4.2.v.VII. पादाकुलकवृत्तम्
pādākulakavṛttam

पादचतुष्टयेऽपि भिन्नभिन्नमात्रासमकवृत्तानां लक्षणैः समन्वितं, किन्तु षोढशमात्राभिर्युक्तं यद् वृत्तं तद् पादाकुलकम् ।

A mixed variety of several varieties of Mātrāsamaka metre gives rise to Pādākulaka.

In this metre there is no other restriction than that each quarter should have 16 syllabic instants.

Example
यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैः
मात्रासमादिपादैः कलितम्।
अनियतवृत्तपरिमाणसहितं
प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम्॥

4.2.vi. शिखावृत्तम्
śikhāvṛttam

- उभयदले –
  - प्रथमपादे अष्टाविंशतिलघवः अन्ते एकश्च गुरुः
  - द्वितीयपादे ३० लघुयुक्तं अन्त्यगुरुः भवति
- कविप्रतिभोत्पादिता सचेतसां
- चेतसश्चमत्कारकारिणी पदानां विस्तारो यत्र सा शिखा कथ्यते ।

- In both the halves –
  - The first quarter contains 28 short and one long syllable in the end

- The second quarter contains 30 short and one long syllable in the end

Example
शिखिगुणितदशलघुरचितमपगतलधुयुगलमपरमिदमखिलम्।
सगुरुशकलयुगलकमपि सुपरिघटितललितपदविततिं भवति शिखा॥

4.2.vii. खञ्जावृत्तम्
khañjāvṛttam

- इदं वृत्तं शिखावृत्तस्य सर्वथा विपरीतं वर्तते ।
- उभयदले –
    - प्रथमपादे ३० लघुयुक्तं अन्त्यगुरुः भवति
    - द्वितीयपादे अष्टाविंशतिलघवः अन्ते एकश्च गुरुः

- This metre is the reverse of śikhā metre.
- In both the halves –
    - The first quarter contains 30 short and one long syllable in the end
    - The second quarter contains 28 short and one long syllable in the end

Example
विनिमयविहितशकलयुगललघुललितपदविततिरचितगुणनिचया।
श्रुतिसुखकृदियमपि जगति खि जशिर उपगतवतिसति भवति खजा॥

4.2.viii. अनङ्गक्रीडावृत्तम्
anaṅgakrīḍāvṛttam

यस्य वृत्तस्य पूर्वार्धे षोढश गुरवः उत्तरार्धे ३२ लघवः स्युः सा अनङ्गक्रीडा
In this metre the first half contains 16 long syllables and the second half contains 32 short syllables.
Example
सौम्यां दृष्टिं देहि स्नेहा हे हेऽस्माकं मानं मुक्त्वा
शशधरमुखिमुखमपनय मम हृदि मनसिजरुजमपहर लघुतरमिह॥

4.2.ix. रुचिरावृत्तम्
rucirāvṛttam

- २७ लघवो अवसाने गुरुः
- अस्याः अपरं नाम 'चलिका' इति पिङ्गलसम्मतम्

This metre contains 27 short syllables and one long syllable in the end. It is also known as Calikā by Piṅgala.
Example
रघुकुलनलिनविकसनशशभृति दशमुखरिपुकुलतिमिर हरे।
विषधरविषमविषयविषहरमहसि कुरु रतिमिह दशरथतनये॥